

KINCSESTÁR

SZENT ISTVÁN

ÍRTA
BALANYI GYÖRGY

BUDAPEST 1938.
MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG

TARTALOM.

I. Előzmények	3
II. Az apostol	7
III. Az egyházszervező	16
IV. Az országépítő	33
V. A társadalomépítő	47
VI. Megpróbáltatás és megdicsőülés.....	61
VII. Szent István alakja a századok folyásában	73

SZENT ISTVÁN

I. Előzmények.

A 955 augusztus 10-i augsburgi vereség nagy meg-rázkódtatást idézett elő a magyarság életében: győzhetetlenségének büszke hitét szétrombolta s eddig rendíthetetlen magabizását csüggedésre és kishitűségre hangolta. Az imént még félelmetes hírű daliák, kik félszázadon át a „porba omlott Európa homlokán tomboltak”, most egyszerre megjuhászodtak s tétován húzódtak vissza gyepüik mögé. Úgy érezték, hogy Augsburggal áthághatatlan ércfal ereszkedett a német-magyar határra, melyen halálra zúzhatják magukat anélkül, hogy rést tudnának rajta ütni.

Az augsburgi vereség tehát kemény lecke volt a magyarság számára, de legalább használt. A nemzet ösztönszerűen kiérezte belőle, hogy az eddig követett út már nem a győzelmek diadalútja, hanem a biztos pusztulás örvénye felé vezet. Az illúziók köde egyetlen érintésre felszakadt körötte és helyén előtűnt a rideg valóság. Hiszen aki nyitott szemmel nézett a világba, annak lehetetlen volt azonnal észre nem vennie, hogy az utolsó évek politikai és társadalmi változásai után a kalandozások folytatása nemcsak kilátástalanná, hanem egyenesen életveszélyessé lett. Ami előbb merész és

férfiass vállalkozásszámba ment, Augsburg után istenkísértéssé és a nemzet életével üzőtt könnyelmű játékká minősült.

Szerencsére ez a felismerés olyan erős akarató és határozott jellemű férfiban testesült meg, aminő Géza fejedelem volt (972—997). Ez a nagyészű és messzeteöntő vezér nyomban trónralépése után levonta a változott helyzet következményeit. A korszaknyitó nagy egyéniségek csalhatatlan ösztönével rögtön felismerte, hogy a keresztény világ kellős közepébe és két hatalmas császárság, két, lényegében különböző kultúra ütközöponájába plántált maroknyi magyarság csak eddigi eszményeinek és életberendezésének gyökeres megváltoztatásával és keleti, barbár lényének lehető tökéletes áthasonításával biztosíthatja fennmaradását. Ezért egyfelől szigorúan megtiltotta alattvalóinak a szomszéd tartományok további háborgatását, másfelől térítő papokat kért Nagy Ottó császártól, mint a nyugati kereszténység világi fejtől.

Igaz, a múlt hagyományainak, családja korábbi öszszeköttetéssének és a déli határszéleken itt-ott csirázni kezdő görög kereszténységnek jobban megfelelt volna a Bizánc felé tájékozódás. Hiszen a keleti császárság éppen akkortaajt a „bolgárölő” Basilios császár győzelmében ismét régi fényében ragyogott fel és Nagy Simeon egykor rettegett birodalmának megsemmisítése után közvetlen szomszédsságba került Magyarországgal. De Géza éles szemét nem tévesztette meg a lidércfény csalóka ragyogása. O Kelet helyett mindig és következetesen Nyugat felé tekintett s mintegy a múlt kiengeszteléseként a Nyugathoz való teljes hozzásimulást és a nyugati kultúrközösségbe való szerves belekapsolódást állította programként nemzete elé

Géza fejedelem azonban nemcsak élesszemű, hanem

egyben gyakorlati érzékű politikus is volt. Tudta, hogy minden szónál szebben beszél a tett. Ezért maga járt elől jó példával: mindjárt a térítő munka hajnalán egész házanépével együtt felvette a keresztséget. És számítása jól bevált: példája hamarosan követésre talált. Az előkelő urak legtöbbje és a köznép nagy sokasága részint önszántából, részint a fejedelem jutalmának reményében, illetve büntetésétől való félelmében szintén keresztvíz alá hajtotta fejét. Legtöbbjük azonban csak eszével lett keresztény, míg a szívében és erkölcsében továbbra is pogány maradt. De azért az eredmény így is nagy volt. Géza uralkodásának végére az ország túlnyomó része, legalább külszínre, keresztény jelleget öltött.

Nem kevésbé fényes siker kísérte Gézának a monarchikus államrend előkészítésére irányuló igyekezetét. Pedig ezen a téren talán még keményebb munkát kellett végeznie. Hiszen a magyarság zöme lelkileg sokkal jobban elő volt készítve a kereszténység befogadására, mint a monarchiára. Elég e tekintetben arra utalnunk, hogy a kalandozások kora a központi hatalom rovására annyira megnövesztette a hadjáratok szerencsés vezetőinek, a hadnagyoknak politikai és gazdasági befolyását, hogy már-már az ország darabokra töredezésétől lehetett tartani. Azután azt sem szabad felejtenuk, hogy a monarchia behozatala nemcsak új államrendet, hanem új életformát is jelentett: jelentette a régi féktelen szabadságnak, korlátokat nem tűrő egyéni vállalkozó kedvnek és szabad tombolásnak szigorú formák közé rögzítését. Érthető tehát, hogy a hajdan fél Európát felnyargalt szilaj vitézek fiai és unokái csak nehezen és lépésről-lépésre kényszerítve tudtak megbarátkozni az ősi szabadság gúzsbakötésének gondolatával.

De Géza fejedelem itt is egész munkát végzett. A

trónralépésekor szórványosan mutatkozó anarchisztikus tüneteket könnyű szerrel elfojtotta, és azontúl minden alattvalóját, kicsinyét és nagyját vezéri hatalmának feltétlen elismerésére kényszerítette. A nyílt ellenállást irgalmatlanul eltiporta, vérbe fojtotta. A krónikás „véreskezü” jelzője eléggé mutatja, hogy eszközeiben nem volt válogató. De célját elérte. Élete végén nagyobb tekintéllyel és korlátlanabb hatalommal rendelkezett, mint a honalapító Árpádot leszámítva bármelyik elődje. Kiterjedt hatalmának alapja nagy, minden más magyar úrét meghaladó birtoka volt, melyet a legyőzött törzs- és nemzetfők javainak elkobzásával és a még meg nem szállott területek birtokbavételével, úgyszintén az uratlan népelemek szolgálatába kényszerítésével még nagyobbra, szinte félországnyira növesztett. A kor túlnyomóan magánjogi felfogása mellett ez a messzeterjedt magánbirtok lett kevéssel utóbb a királyi hatalom szilárd alapja.

Bármily nagy eredményeket ért el azonban Géza fejedelem, tökéleteset semmilyen irányban sem tudott alkotni. Mert még sokkal jobban benne élt a régi világban és a régi erkölcsökben, semhogy hiánytalanul meg tudta volna valósítani a megsejtett új világot. A megfelelő lelki adottságok hiányában sem igazi apostol, sem igazi király nem tudott lenni; az előbbihez még túlságosan pogány, az utóbbihoz pedig még túlságoséin autokrata volt. Ezért Mózes példájára szerényen meg kellett elégednie azzal, hogy az áhított szebb és boldogabb világba bepillantást nyújtott népének, de a birtokbavételt magánál hivatottabb vezérre kellett hagyania, aki apostol, szent és államférfi volt egy személyben. Érdeme azonban így is elévülhetetlen: veritékes munkával feltörte a magyar ugart s ezzel biztosította fia, István király vető és arató munkájának eredményét.

II. Az apostol.

Szent István Géza fejedelemnek és feleségének, az erdélyi Gyula világszép lányának, Saroltának házasságából született. Születését, mint egykoron őseit, Almosét, csodálatos látomás előzte meg. Atyjának ugyanis egy álmatlan éjszakán, mikor éppen a magyar kereszténység jövőjéről sorsát forgatta elméjében, egy gyönyörű tekintetű ifjú jelent meg és tudtára adta, hogy a tervezett nagy dolgok kivitelére nem ő, hanem születendő fia van kiszemelve. Ugyanígy Saroltának is megjelent a levita ruhába öltözött ifjú és így szólt hozzá: „Asszony, bízzál az Úrban és légy benne bizonyos, hogy fiad fog születni, akit nemzetéből elsőnek illet majd a korona és a királyság. Nevezd őt az én nevémen.” És mikor Sarolta szent álmélkodással kérdezte: „De hát vájjon ki vagy te Uram? milyen néven szólítsalak?” — így válaszolt: „Én István vértanú vagyok, aki elsőnek szenvedtem vértanúhalált Krisztusért.” Emese látomása tehát megisméltődött s az első vezér után az első keresztény király is az álmok gyermekeként született.

A Szent születésének idejét nem ismerjük pontosan; általában azonban 970 tájára szokták tenni. Az ellenben bizonyos, hogy bölcsője Esztergomban ringott. Eredeti magyar nevén Vajknak hívták s abból a körülményből, hogy pogány nevét egy tőlünk meglehetősen távoleső német krónikás, Thietmár merseburgi püspök tartotta fenn az utókor számára, joggal következtethetjük, hogy megkeresztelkedése csak jóval születése után, de mindenesetre még gyermekkorában ment végbe. Mai tudásunk szerint az első térítők valamelyike, talán Pilgrim passauai püspök egyik papja keresztelte meg őt atyjával és nagybátyjával egyetemben. Keresztény

neve mindenesetre e mellett bizonyít, mert a passauai egyházmegyének köztudomás szerint Szent István vértanú volt a védőszentje.

A fejedelmi gyermek a legendák állítása szerint, de tetteiből kivethetőleg is kitűnő nevelésben részesült. Nevelője, későbbi, nehezen ellenőrizhető hagyomány szerint Theodatus vagy Deodatus (Tata) sanseverinói gróf, jól megtanította őt korának latinos műveltségére. Természetesen még nagyobb gondot fordított vallási és erkölcsi kiképzésére. E tekintetben a környezet is sokat tett. A fogékony lelkű gyermek elsősorban az atyja udvarában sűrűn megforduló és vértanúságig elszánt térítő papok és szerzetesek szavaiból és példájából tanulta el azt a mély és minden ízében gyakorlati kereszténységet, mely a clunyi mozgalom révén akkor már széltében-hosszában terjedezett Európában.¹ Különösen mély hatással volt rája a Szent Adalbert prágai püspökkel való huzamosabb érintkezés. A lánglelkű püspök ugyanis, akiben a clunyi szellem első közép- és keleteurópai kiteljesedését kell látnunk, 995 körül, de lehet, hogy már előbb is, hosszabb időt töltött Géza udvarában és ezalatt bizonyára nem mulasztotta el, hogy a magyar trón várományosának lelki fejlődését kívánatos irányban befolyásolja.

Első sorban a gondos elméleti és gyakorlati előkészítésnek kell tulajdonítanunk, hogy István már egészen más álláspontra helyezkedett a kereszténységgel szemben, mint atyja. Ami atyjánál még csak politikai számí-

¹ Jámbor Vilmos aquitániai herceg 910-ben a keletfranciaországi Clunyben kolostort alapított, mely Szent Bemo apát vezetésével a szigorú bencés regula alapjára helyezkedett. Példáját idővel számos más kolostor is követte. Ezekből alakult ki az ú. n. clunyi kongregáció, mely a maga idejében, a X. és XI. században minden másnál többet tett a keresztény társadalom vallási és erkölcsi megújodása érdekében.

tás volt, az ő nála már eleven valósággá, lélekké teljesedett ki. ő már nemcsak eszével, hanem szívével és egész valójával is keresztény volt, s az evangéliumból a hitelveken túl az erkölcsi követeléseket is kötelezőnek ismerte el magára nézve. Róla már igazán elmondhatjuk, hogy a hitből élt és mint szent, mint a clunyi mozgalomban elmélyült és megtisztult kereszténység öntudatos képviselője mindenki másnál hivatottabb volt rá, hogy apostola legyen nemzetének.

Vallásos buzgósága mellett korán kibontakozott a nagyrahívatott fejedelmi ifjú politikai géniusza is. Ebben a tekintetben is kitűnő mester állott oldalán: atyja. Géza jókor beavatta fiát az uralkodás művészetébe; részletesen feltárta előtte a maga politikájának vezető gondolatait és elérendő céljait s egyben megismertette vele a rendelkezésére álló hatalmi eszközöket. Sőt több jel arra mutat, hogy uralkodásának utolsó éveiben megosztotta vele a kormányzás gondjait. Hiszen látnia kellett, hogy megkezdett nemzetmentő művének fennmaradását és szerves továbbépítését csak úgy remélheti, ha idejekorán biztosítani tudja az előbb-utóbb bekövetkezendő uralkodócsere sima és megrázkódtatás nélküli lefolyását. Erre pedig legegyszerűbb eszközzel a hatalomnak legalább részben való átruházása kínálkozott.

Géza azonban a legnagyobb szolgálatot azzal tette fiának, hogy méltó élettársat választott számára. A bajor Gizellával, az első magyarországi térítő apostol, Szent Wolfgang regensburgi püspök jámbor tanítványával kötött házasság kihatásaiban rendkívül áldásosnak bizonyult, mert egyfelől megmutatta a világnak, hogy Európa leghatalmasabb és legtekintélyesebb dinasztiája magával egyenrangúnak tekinti az ifjú magyar uralkodó családot, másfelől végleg megpecsételte a legközelebb eső, tehát legnagyobb veszedelmet jelentő né-

met tartománnyal, Bajorországgal kötött barátságot.² E barátság legbiztosabb zálogai és egyben őrei az ifjú királyné társaságában százszámra bevándorolt lovagok és közemberek voltak, akik a következő viharos évtizedekben fegyverükkel, tudásukkal és kétkézmunkájukkal egyaránt megbecsülhetetlen szolgálatokat tettek a csírázó magyar kereszténység ügyének. De azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a szent hitvespár példája gyökerében szentelte meg a keresztény magyarság családi életét.

Ilyen gondos és sokoldalú előkészítés után lépett István herceg atyja örökébe 997-ben. Trónralépése után mindjárt igazi apostolnak mutatta magát s kíméletlenül hadat indított annak a se hideg, se meleg kereszténységnek, mely atyja és az előtte járt nemzedék életét jellemezte, ő azt akarta, hogy a kereszténység élet és valóság legyen. Ezért szigorúan megparancsolta alattvalóinak, hogy mindenben pontosan alkalmazkodjanak az egyház törvényeihez: gyakran járuljanak a szentségekhez, vasárnap- és ünnepnapokon hallgassanak szentmisét, tartsanak munkaszünetet, tanuljanak meg keresztény módra imádkozni és énekelni, az előírt böjtöket tartsák meg és így tovább.

Könnyű elgondolnunk, milyen nagy felzúdulást keltek ezek a szigorú rendelkezések a félkeresztény és egészpogány magyarok táborában. Hiszen ők egy pillanatig sem gondoltak arra, hogy az evangélium számukra merőben idegen és érthetetlen szellemét életük

² Gizella származását a következő táblázat mutatja:

Madarász Henrik f 936

N. Ottó † 973. Henrik bajor hg. † 955.

II. Ottó 1983. Civódó Henrik hg. † 995.

III. Ottó † 1002. II. (Szt.) Henrik † 1024. Brúnó pp.

Brigitta. *Gizella*.

és cselekedeteik zsinórmértékévé tegyék. Ha annak idején keresztvíz alá is hajtották fejüket, azt korántsem meggyőződésből vagy éppen új élet kezdésének elszánásából, hanem tisztán számításból tették. Velük egyidejűleg a pogány szabadság hívei és a régi világ visszaálmodói is sorompóba léptek, mert elérkezettnek hitték az időt a „véreskezű” Gézától rájuk rakott bilincsek széttörésére. Sőt, hogy teljes legyen a zűrzavar, a politika is erősen belejárt a dologba: a somogyi lázadók vezére, Koppány, a tar Szerénd fia, kiben újabb történetírásunk talán nem alaptalanul Árpád legidősebb fiának Tarhosnak leszármazottját gyanítja, egyenesen trónkövetelői igényekkel lépett fel a fiatal István fejedelemmel szemben.

Ezek a motívumok azonban inkább csak mint homályos, tudatalatti sejtések, semmint kész program éltek a lázadók lelkében. Abban valamennyien egyek voltak, hogy halálosan gyűlölték az önmegtágadást és lemondást sürgető új világot, de a helyébe iktatandó új berendezkedéssel már nem igen voltak tisztában. Terveik nem terjedtek túl a szemük előtt kibontakozó s napról-napra jobban izmosodó keresztény életforma szétrombolásán. Egészen véve tehát inkább a jóvátehetetlenül tovatúnt múltat visszasíró bús ellenforradalmárok, mint igazi forradalmárok voltak; a fejlődésnek inkább kerékkötői, mint előre lendítői. Programtalanságuknál csak szerveztlenségük volt nagyobb: egyesülés helyett kisebb-nagyobb csapatokban törtek elő Somogyból és Zalából s a Balaton megkerülése után dűlva és fosztogatva vetették magukat a Veszprém körül elterülő fejlődési javakra.

Bármily hirtelenül jött, Istvánt nem érte készületlenül a viharos erejű támadás. Mihelyt némi áttekintést nyert a helyzetről, azonnal felülést parancsolt a hozzá

hű magyar urak és vendég lovagok csapatainak s azok élén késedelem nélkül Veszprém alá indult. Mivel azonban maga még nem rendelkezett elegendő hadi tapasztalattal, a vezetéset szerényen a bajor Vecelinnek engedte át. Mivel eleitől fogva a kereszténység és a pogányság döntő mérkőzésének fogta fel a harcot, a győzelmet inkább az imádság erejétől, mint a fegyverek hatalmától várta. Különösen Pannónia nagy szülöttjének, Szent Márton toursi püspöknek hathatós közbenjárásában bízott. Hadai élén az ő és Szent György vitéz lobogóját vitette és győzelem esetére a lázadók minden vagyonát az ő tiszteletére alapított pannonhalmi apátságának ígérte oda.

A veszprémi csata, mint előre látható volt, a fegyelmezettebb és lelkesebb keresztény hadak győzelmével végződött. Koppány szervezetlen hadi népe jó részben elhullott a véres harcban vagy a győzők fogságába került. Az elesettek közt volt maga a vezér is. István példaadás kedvéért felnégyeltette tetemét s darabjait Esztergom, Győr, Veszprém és talán Gyulafehérvár kapujára kiszégeztette.

Koppány bukása messzeható következményeket vont maga után. A pogányság ereje annyira meggyengült, hogy a szent király életében nem mert többé fegyveres ellenszegülést megkísérelni. Titkos hívei duzzogva félreálltak, elvonultak a közéletből s legfeljebb sűrű erdők homályában, nádasok és ingoványok mélyén üzték tovább pogány szertartásaikat és babonáikat. Ezzel párhuzamosan a térítés műve lényegesen meggyorsult. A Dunántúl északi és nyugati része rövid néhány esztendő alatt színereszténnyé alakult át. Már a Balatontól délre, Somogyban, Tolnában és Baranyában valamivel nehezebben ment a dolog. Nyílt ellenállásra ugyan itt sem került sor, de szórványosan előfordultak me-

rényletek és véres támadások, melyeket egyes megátalkodott pogányok kíséreltek meg a térítő papok és szerzetesek ellen. Ascherik pécsváradi apátúr azonban nem rettent vissza semmi akadálytól. Nem hiába töltött éveket Szent Adalbert oldalán, a nagy vértanú lángoló lelkesedését és önfeláldozó hevét hordozta lelkében. Minél nagyobb ellenállást tapasztalt valahol, csak annál nagyobb buzgalommal hinteggette az evangéliumi magvakat és lassan-lassan megporhanyította a pogány szívek kemény talaját. Mire az új évezred első évtizede a végére fordult, annyira megérett a helyzet, hogy itt is meg lehetett kezdeni az egyházi szervezet kiépítését.

A Duna-Tisza-közén, bár néhány esztendővel később indult meg, szintén nagyobb megrázkódtatás nélkül haladt előre a térítés műve. Önként következett ez abból a körülményből, hogy a vidéket túlnyomó részben a már keresztény dunántúli törzsek nemzetségei lakták. Nevezetesen Bácskát a Botond-, a nagy pesti lapályt pedig a fejedelmi Megyer-törzs dunáninnyi részei tartották megszállva. A Mátravidéket megült kabar törzset viszont főnöke, Aba Sámuel révén személyi szálak fűzték István királyhoz. Egyébként is a Duna-Tisza-közön a talaj sajátos alakulása, lápos, ingoványos, Salamon Ferenc találó kifejezésével élve, „szivacszerű” jellege miatt jóval gyérebb volt a lakosság, mint akár a Dunán-, akár a Tiszántúlon; feljárása és megkeresztelése tehát lényegesen kevesebb időt és fáradságot kívánt.

Sokkal kedvezőtlenebbül alakult a helyzet a Tiszántúlon. Itt jóideig szinte leküzdhetetlen akadályok gördültek a térítés elé. A legnagyobb akadályt a vidék periférikus helyzete jelentette: évek, sőt évtizedek teltek bele, míg az Esztergomból kisugárzó központi hatalom idáig elhatott. Addig úgyszólván teljes függetlenség-

ben éltek az itteni törzsek; erős gyepüik mögött, tömerek láppal és ingovánnyal övezett szállásaikon egyszerűen nem vették tudomásul, hogy a világ átalakulóban van körülöttük.

Nem kevésbé súlyos akadályt jelentett a lakosság vérségi összetétele. Míg ugyanis a dunántúli törzsek túlnyomóan keresztény népelemekre: avarokra, szlovénekre, németekre, kelta és római törmelékekre telepedtek, addig a tiszántúli, u. n. *fekete magyarok*, csupa pogányokat: bolgárokat, gepidákat és avarokat találtak maguk előtt. És még később is, a megtelepedés után is jobbra pogányokkal, a keleti gyepükön beszüremkező besenyőkkel és kunokkal elegyedtek. Nekik tehát sokkal kevesebb alkalmuk volt a kereszténységgel való megismerkedésre, mint nyugati fajtestvéreiknek. Ami kevés keresztény hatás mégis érte őket, azt is a keleti és nem a nyugati egyháztól nyerték.

Ilyen körülmények közt érthető, hogy a tiszántúli részekben sokkal később és nehezebben vert gyökeret az új vallás, mint az ország egyéb tájain. Querfurti Szent Brúnó ugyan már 1008 tájáról azt jelenti, hogy Szent Péter soha hiába nem járó követsége a fekete magyarokhoz is megérkezett és hogy azok valamennyien keresztényekké lettek, de állítása nyilván tévedésen vagy talán inkább hibás általánosításon alapszik. A tiszántúli magyarság teljes megtérése csak évtizedekkel később, részben csak a szent király halála után következett be.

Ebbe a szívósságba azonban a vallási meggyőződés mellett a politika is erősen belejátszott. A tiszántúli urak nemcsak azért nem akartak tudni a kereszténység elfogadásáról, mivel az merőben új, az eddiginél sokkal keményebb életformát jelentett számukra, hanem azért sem, mivel a kereszténység felvétele gyakorlatilag egyet jelentett a keresztény király főhatósága előtt való fel-

tétlen meghajlással. Már pedig ők mindenekfölött szabadok és függetlenek akartak lenni. Annyira égtek a szabadságért, hogy megtartásáért még a nyílt szembe fordulástól sem riadtak vissza. Mivel azonban Koppány bukása után hálátlan és kockázatos vállalkozás lett volna pogány mezben állani ki a küzdőterre, ügyesen politikai színezetet adtak vállalkozásuknak.

A legendák és krónikák két név köré fonják ezeknek a harcoknak történetét. Előadásuk szerint Gyula erdélyi hadnagy, Szent István nagybátyja mindjárt az új ezredév küszöbén, 1002-ben vagy 1003-ban, Ajtony, a Tiszától az erdélyi hegyek lábáig s a Kőröstől az Aldunáig terjedő hatalmas rónaság ura pedig a harmadik évtized második felében lázadt fel. Különösképpen egyik sem volt pogány; Gyula már apjáról, sőt talán nagyapjáról keresztény volt s Ajtony a bulgárföldi Bodonyban (Viddinben) szintén már korábban megkeresztelkedett. Ennek ellenére azonban mind a ketten pogány ösztönzésre és pogány érdekekért szállottak síkra. Egyek voltak abban is, hogy törvényes királyukkal szemben, idegen, bulgár (Keán) és talán görög segítséget vettek igénybe.

E néhány véletlen egyezésem túl azonban semmi közelebbit nem tudunk Gyula és Ajtony felkeléséről. Mert amit a későbbi legendák feljegyeztek róluk, annyira át- meg át vannak szöve mondái elemekkel, hogy emiatt nem fogadhatjuk el történeti valóságnak.

De ha a részleteket nem is, az eredményt ismerjük: Szent István minden ponton diadalmaskodott ellenfelein s bár nehéz harcok árán, országa egész területén győzelemre vitte a kereszténység ügyét. Titkos pogányok természetesen maradtak ezentúl is, de a pogányság mint szervezett erő, mint cselekvő hatalom egyszersmindkorra elenyészett. Későbbi, Vata-féle fellángolását már

nem benső erejének, hanem csupán a politikai viszonyok szerencsétlen alakulásának köszönhető.

István királynak tehát negyvenéves apostoli működése végén minden oka megvolt rá, hogy örömmel és büszkeséggel tekintsen vissza megtett útjára. Amit anakidején elérendő célként tűzött maga elé, azt sikerült csaknem hiánytalanul elérnie: országában meleg otthont és gazdag virágzással kecsegtető jövőt biztosított Krisztus vallásának. Igaz, a cél elérése tömérdek gondjába, őrlődésébe és verejtékébe került, de az eredmény megérte a fáradságot. Pályája vége felé igazsággal és önérettel írhatta az *Intelmek* bevezetésében: „Te nem ismered a hadakozás fádalmait és az ellenséges népek támadásait; én pedig csaknem egész életemet ilyen háborúságokban töltöttem.”

III. Az egyházszerző.

A Veszprém falai alatt aratott diadal első sorban a kereszténység győzelme volt, de távolabbi következményeiben döntőleg hatott a monarchia sorsának alakulására is. Az ifjú fejedelem határozott fellépése és a nyomában járó fényes siker ugyanis egyszerre nagyra növesztette a központi hatalom tekintélyét. A régi törzsszövetség végleg megbukott és István egyedüli ura maradt az országnak. Ameddig a térítés műve elhatott, nem akadt többé senki, aki uralmának jogosságát kétségbevonni vagy hatalmát korlátozni merészelt volna.

István sietett megragadni a kedvező alkalmat, hogy a kiküzdött hatalom mellé annak magasabb szentesítését is megszerezze. Ez okból Ascherik (Asztrik) pécsváradi apáturat még az ezredik év letelte előtt Rómába küldötte, hogy általa koronát és királyi címet kérjen magának II. Szilveszter pápától. Az akkori világ felfogása

szerint ugyanis egyedül Szent Péter utódjának állott jogában, hogy az arra érdemes fejedelmeket koronaküldéssel és szentelt olajjal való felkenésük elrendelésével Isten kegyelméből uralkodó királyokká avassa.

A követküldés a lehető legalkalmasabb időben történt. Mert a nagytehetségű és eszményi hevületű III. Ottó császár éppen akkoriban szövögette javában a régi római császárság felújításának és az egyház egyetemes, egész Európát átfogó hatalommá fejlesztésének gondolatát. Egykori tanítója s azóta atyai barátja, a lelkes délfrancia II. Szilveszter pápa nemcsak hogy mindenben osztotta, hanem még szította is a nagyratörő fiatal uralkodó fellengzős terveit. Nem csoda tehát, hogy a Kelet és Nyugat legnemesebb hagyományait magában egyesítő császár sokkal inkább otthon érezte magát Olaszország verőfényes ege alatt, mint a barbár Németországban s a különleges német érdekeket bármikor kész volt feláldozni az egyetemes egyház és császárság kedvéért. Így tett akkor is, mikor Gnesenben, Szent Adalbert püspök sírján önálló érsekséget alapított s ezzel nagykorúsította az ifjú lengyel egyházat.

Ilyen gondolkodás mellett természetes, hogy III. Ottó felfogásától nem volt idegen a német befolyástól mentes külön magyar hierarchia felállítása sem. Hiszen az ő elgondolásában Esztergom ugyanazt a missziós szerepet volt hivatva betölteni Délkelet-Európa nagy népegyvelegével szemben, mint Gnesen az északkéleti szlávokkal szemben. Ez a gondolat annál hamarabb felvetődött lelkében és annál gyorsabban valósággá érett, mivel a magyar fejedelmi ház régi és új barátai, mindegyik előtt Szent Adalbert püspök és Henrik bajor herceg, Gizella királyné testvérbátyja, szintén ebben az irányban vetették latba befolyásukat. Ugyanígy tett II. Szilveszter pápa is, akinek már csak azért is kedves volt a

gondolat, mivel így biztosabban remélhette, hogy a függetlenségére büszke és féltékeny magyarságot hiánytalanul meg tudja nyerni a kereszténység számára.

Ilyen előzmények után nem csodálkozhatunk rajta, hogy Ascherik apátúr Rómában a lehető legszívesebb fogadtatásban részesült. A temperamentumos pápa, mikor a buzgó magyar fejedelem tetteinek felsorolását hallotta, nem tudta megállni, hogy lelkesen fel ne kiáltson: „Én csak apostoli vagyok, ő ellenben igazi apostol, aki által Krisztus íme oly sok népet térített magához.” De nem maradt a pusztá szónál, hanem készörömet teljesítette a követ valamennyi kérését: megadta neki a kért királyi koronát — a mai szentkorona felső részét, — a hordozható — akkor még egyágú — apostoli keresztet s mindenekelőtt megadta a felhatalmazást a német egyháztól független külön magyar egyház megszervezésére.

Ascherik úr feladata szerencsés megoldása után azonnal haza indult, hogy urának minél hamarabb meghozza az örömhírt. Idehaza azután a legenda szava szerint „az apostoli áldás, korona és kereszt vétele után a magyar nép ujjongó örömmel királlyá kiáltotta ki, a papság pedig szentelt olajjal felkenete és a királyság jelvényével megkoronázta Isten választott szolgáját, Istvánt.” Mikor történt a nagy esemény, nem tudjuk pontosan. Hóman Bálint figyelmet érdemlő bizonyítékok alapján az ezredik év karácsonyára, illetve a karácsonyi ünnep nyolcadára teszi. E szerint a második évezred hajnalának pirkadása Magyarországot már a keresztény királyságok sorában találta.

A királlyá koronázás megadta Istvánnak a jogot és a lehetőséget arra, hogy most már komolyan hozzájárson országa egyházi, politikai, gazdasági és társadalmi megszervezéséhez. Századokra szánt munkáját az egy-

házi szervezet kiépítésén kezdte. Így kívánta ezt a kor mélyen vallásos gondolkodása és tulajdon meggyőződése. Mert nem szabad felejtenünk, hogy István nemcsak király, hanem egyben szent is volt és mint ilyen élt-halt mindenért, amit vallása és egyháza érdekéhez tartozónak érzett. „Mindenekelőtt különösen parancsolom — írja fiának, — lelkedre kötöm és tanácsolom, kedves fiam, hogy — ha kívánatos előtted a királyi korona dicsősége — az apostoli és katolikus hit megőrzésében jó példával járd alattvalóid előtt.” „A második hely a vallás után királyi palotádban — olvassuk tovább — bizonyára az egyházat illeti meg, melynek feje Krisztus.“ „A királyi méltóságban a harmadik hely a főpapaké; legyenek ők a te tanácsadó véneid, s úgy vigyázz rájuk, mint a szemedvilágára.”

De ezen érzelmi okon túl a tárgyi szempontok is az egyházi szervezés elsőbbségét ajánlották. Nevezetesen mellette szólt az a körülmény, hogy a hierarchikus berendezkedés teljesen készen kínálkozott, csak át kellett venni, illetve le kellett másolni. Azután itt az idegen minták átvétele sokkal kevésbé fenyegetett veszedelemmel, mint a politikai intézmények átültetése. Hiszen az egyház ekkor már teljesen nemzetközi, illetve nemzetfölötti intézmény volt, a nemzetek anyja, s mint ilyen egyenlő szeretettel ölelt keblére minden újonnan megért népet.

Nem kevésbé nyomósán esett latba az a körülmény, hogy az egyházi szervezést minden különösebb előkészület és előzetes szentesítéskérés nélkül azonnal meg lehetett kezdeni. Az investitúraharcot megelőző korban ugyanis még számos olyan jogot, amely a pápákat illeti meg, a királyok gyakoroltak. Jogosultságukat a keresztény királyság fogalmából eredőnek vélték. Hiszen ismeretes, hogy a keresztény királyság eszméje

a *regnum* mellett eredetileg a *sacerdotium* számos vonatkozását is magában foglalta. Tudjuk, hogy középkori királyok akárhányszor egyházi jellegű ténykedést végeztek, egyházi hivatalt töltöttek be, koronáztatásukkor szentelt olajjal való felkenésben s utazásaik alkalmával egyházi fogadásban részesültek. Különösen a közigazgatás terén gyakoroltak széleskörű egyházi *jogosítványokat*. Így püspökségeket és apátságokat alapítottak, az új alapítású egyházmegyék élére főpásztorokat állítottak s törvényeikben az egyházi ügyekre is kiterjeszkedtek, még pedig sokszor az egyház kifejezett közreműködése, előzetes hozzájárulása, illetve utólagos szentesítése nélkül. És mindezt a maguk fejedelmi hatalmának teljességéből. A szentszék közreműködése, előzetes hozzájárulása, illetve utólagos szentesítése csupán dísz, nem pedig szükségképpen alkotó eleme volt ilyen irányú rendelkezéseiknek.

A clunyi eszmék előretörésével és az egyházi kormányzatba való behatolásával azonban gyökeresen megváltozott a helyzet. A központi egyházi hatalom nagy mértékben megerősödött és fokról-fokra hágva sok olyan jogot kisajátított, illetve magába olvasztott, melyet addig kizárólag a fejedelmek vagy legalább a fejedelmek *is* gyakoroltak. Innét van, hogy a XI. század végén, VII. Gergely pápa eszméinek diadala után már sehogyan sem tudták megérteni Szent István egyházi hatalmának igazi természetét és terjedelmét s megmagyarázására kénytelenek voltak a pápai oldalkövetés (*legátus a latere*), illetve a külön pápai meghatalmazás feltevéséhez folyamodni (*Szilveszterbulla*).³ Pe-

³ Az az állítólagos oklevél, melyet Szilveszter pápa Ascherik útján küldött Szent Istvánnak a koronakérés alkalmával.

dig a valóságban nagyon egyszerű a dolog: István király az egyház megszervezésében lényegében ugyanazt a széleskörű joghatóságot gyakorolta, melynek konkrét példáival a korabeli német uralkodók, köztük sógora, II. (Szent) Henrik okleveleiben lépten-nyomon találkozunk.

Bármennyire adva voltak azonban a magyar egyház megszervezésének anyagi, szellemi és erkölcsi feltételei, mégis idő telt bele, míg a nagy mű egészen elkészült. Hiszen az építő munka épp oly kevéssé tűri az elhamarkodást, mint az elnagyolást; annak szervesen kell kinőnie a lelkek talajából és állandóan összhangban kell lennie az elérendő célokkal.

Bizonyos, hogy Szent István egyházépítő munkájában szigorúan meghatározott terv szerint járt el. Gondolatban előre pontosan kicirkalmazta az alapítandó püspökségek számát, megközelítő kiterjedését, sőt határait és beosztását is; az egyes alapítások gyakorlati kivitelezéséhez azonban csak akkor fogott hozzá, mikor a térítők fáradtsága és verítéke már kellőképpen előkészítette számára a talajt. Ebből következik, hogy a szervezést nyugaton indította meg, mint ahol legkorábban mutatkozott meg a térítés eredménye. Az esztergomi érsekséget, melyet az első pillanattól fogva az egész magyar katolikus egyház fejének szánt, és talán a győri püspökséget, minden bizonnyal még Ascherik apátúr római követsége előtt megszervezte. Harmadiknak, de már az ezredik éven innen a veszprémi püspökséget állította fel a nagykiterjedésű Veszprém, Visegrád, Fejér és Kólón (a mai Somogy és Zala) megyék számára.

Ezen első alapításokat néhány évnyi késéssel, de mindenesetre még az új ezredév első évtizedében a pécsi, kalocsai, váci és egri egyházmegyék megszerve-

zése követte. Az elsőt a Dunántúl délkeleti és a Dráva-Szavaköz középső részén, a másodikat és harmadikat a Duna-Tisza közén és végül a negyediket a középső Tiszaháton és a felső Tiszántúlon megült törzsek és nemzetségek lelki gondozására szánta a szent király.

Ezután hosszabb, körülbelül 10—15 éves szünet állott be a szervezésben. Újabb alapításra csak akkor került sor, mikor a tiszántúli és keleti országrészek politikai helyzete és vallási képe végleg tisztázódott, vagyis Gyula és Ajtony leverése után. Az ekkor felállított bihari (váradi), erdélyi (gyulafehérvári) és marosvári (csanádi) püspökségek közül azonban csupán az utóbbinak megalapításáról van közelebbi értesülésünk. Nevezetesen a Gellért-legendából tudjuk, hogy a király Ajtony legyőzése után azonnal előhívatta bakonybéli remeteségéből Gellért urat és Csanád ispán fegyvereinek oltalma alatt útnak indította őt Marosvárra. Kísérőül tíz bencés szerzetest adott melléje azzal a meghagyással, hogy támogassák őt az egyházmegye megszervezésében és a hitélet megindításában.

A csanádi püspökség megalapításával Szent István végére is jutott szervező munkájának. Egyes történet-írók a Gellért-legendá nyomán azt vitatják ugyan, hogy eredetileg tizenkét egyházmegye felállítását tervezte, már akár a tizenkét apostolra való emlékezésből, akár a szentágostoni elvből kiindulva, de ez nem valószínű. Nemcsak azért nem, mivel semmi nyomát nem találjuk a szent király további alapító szándékának, hanem azért sem, mivel a valóságban megalapított püspökségek, az akkori viszonyokat véve alapul, oly tökéletesen kitöltötték az ország területét, hogy az állítólag még alapítani szándékoltak beillesztésére egyáltalában nem találunk helyet. Nem szabad ugyanis felejtenuk, hogy a Kárpátok hegyvidéke akkoriban még túlnyomó részé-

ben lakatlan és műveletlen terület, *gyepű-elve* volt és így természetesen kívül esett a szent király egyházépítő tervein. Csak idővel népesedett meg annyira, hogy érdemes volt bevonni a már meglévő egyházi és politikai szervezetbe. Ennek a bevonásnak azonban az lett a következménye, hogy a szélen fekvő esztergomi, egri és erdélyi egyházmegyék területe aránytalanul megduzzadt, míg a hasonló terjeszkedési lehetőségekkel nem rendelkező Vác, Bihar, Kalocsa és Pécs eredeti állapotukban és kiterjedésükben maradtak meg. A századokon át fennállott kiáltó aránytalanságok tehát csak jóval később keletkeztek. Szent István idejében a püspökségek még megközelítően egyforma — Pauler Gyula számítása szerint — átlag 200—300 mérföld kiterjedésűek voltak. Határaik szeszélyesnek látszó alakulását és egymásbafonódását eléggé megmagyarázza az a körülmény, hogy a később keletkezetteknek szükségképpen alkalmazkodniok kellett a már meglévőkhöz, melyeknek határalakulását viszont erősen befolyásolta a térítés foka megalapításuk idején.

Az egyházmegyék határainak kijelölésénél nem kisebb bölcseségre és körültekintésre mutat azok középpontjainak megválasztása. Szent István e tekintetben legkevésbé sem kötötte magát pusztán földrajzi szempontokhoz s az egyes püspökségek székhelyül a természetes középpontok helyett rendszerint olyan városokat, illetve várakat szemelt ki, melyeket kedvező fekvésük vagy történeti múltjuk ajánlott e megtisztelő szerepre. Mert ő ebben a részben is, mint annyi másban, a történeti folytonosságnak volt a híve.

A Dunántúlon semmi különösebb nehézségbe nem ütközött ennek az elvnek keresztülvitele. Hiszen ott a kelta-római műveltségnek és a régi pannoniai kereszténységnek akkor még számos emléke élt. Sőt egyik-

másik helyen, bár halvány nyomokban, a városi élet folytonossága is megmaradt. Különösen áll ez Esztergomra, ahol az ú. n. latin város, a *civitas Latinorum* még az ezredforduló táján is híven őrizte a régi Salva római-latin hagyományait. De nagyjából ugyanez volt a helyzet Pécssett is, ahol a rómaiság (Sopianae) és a népvándorlaskorabeli kereszténység (Quinque Ecclesiae) emlékei gazdag változatban vegyültek egymással. Római telepen (Arrabona) épült Győr is; joggal feltehető tehát róla, hogy a letűnt római világgal való valamelyes kapcsolatát a népvándorlás viharos századaiban is megőrizte. Sőt az újabb kutatások még a szlávnevű Veszprém környékén erős római befolyás emlékeit tárták fel (Baláca).

Míg így a dunántúli püspökségek székhelyének megválasztása a történeti folytonosság elvének szigorú alkalmazásával történhetett, a Dunától keletre eső országrészekben már lehetetlen volt kizárólag ezt az elvet követni. Itt ugyanis az egy Gyulaféhevár, illetve Kolozsvár kivételével sehol sem lehetett székhelynek alkalmas római telepet találni. Karácsonyi János nem tartja ugyan kizártnak, hogy eredetileg Vác és Kalocsa is római alapítások, a Duna innenső oldalán épült erődítmények átellenes táborhelyei voltak, de ezt nehéz bebizonyítani. Azt kell tehát hinnünk, hogy a keleti püspökségek székhelyének megválasztásánál nem annyira a történeti, mint inkább a védelmi szempont volt az irányadó: a szent király a gyarló közbiztonsági viszonyokra való tekintettel lehetőleg olyan pontokat szemelt ki székhelyekül, melyeken vagy már kész várak állottak (Bihar, Marosvár), vagy legalább ilyenek építésére alkalmas hely kínálkozott (Eger).

A püspökségek megszervezésével természetesen együtt járt azok betöltése. A személyi kérdések megöl-

dása azonban hasonlíthatatlanul könnyebben és simábban ment, mint maga a szervezés. Hiszen az esztergomi királyi udvar már az ezredik év körül valóságos gyűlöhelye volt mindazoknak az égő buzgóságú apostoli férfiaknak, papoknak és szerzeteseknek, akiket a vértanúság vágya vezérelt a magyar földre. A szent király szíves szeretettel fogadta valamennyiüket és barátai-ként bánt velük. Úgy tekintett fel rájuk, mint Krisztus elszánt bajnokaira, akik vérüket, sőt életüket is készek feláldozni a zsenge magyar kereszténységért. Minél buzgóbbak voltak, annál mélyebb bepillantást engedett nekik szívébe, lelkébe. Így idővel egy egészen saját-szerű *kerekasztal* alakult ki körötte, melynek tagjait nem nagy lovagi tettek, hanem a szigorú önmegtágadás, a kemény vezeklés és a minden áldozatra kész irgalmas szeretet cselekedetei vonták fénybe, ragyogásba.

Mikor tehát az első püspökségek betöltése napi-rendre került, Istvánnak már gazdag választéka volt az arra érdemes szentéletű férfiakból. Valamennyi kinevezettjét, sajnos, nem ismerjük, de az a néhány név, melyek megőriztek számunkra az irigy századok, több, mint elegendő biztosíték arra, hogy szent királyunk ezen a téren is kitűnő lélekismerő volt. Nevezetesen személy szerint és bizonyos fokig tetteikből is ismerjük Anasztáz esztergomi és Ascherik kalocsai érseket, továbbá Bonipert pécsi és Szent Gellért Csanádi püspököt.

Az első kettőről tudjuk, hogy Szent Adalbert legbensőbb baráti köréhez tartoztak; kinevezésük tehát egyet jelentett a szent püspök magasan szárnyaló eszményiségének és lángoló buzgóságának magyar talajba való átültetésével. Bonipert és Szent Gellért kinevezése ismét más lelkiség diadalát jelentette. Az előbbi a Franciaországban, az utóbbi pedig Felsőolaszországban ébre-

dező teológiai eszmélődést plántálta át a Duna és Tisza hidegebb tájaira.

A térítői kar összetételéből önként következett, hogy a kinevezett főpapok szinte kivétel nélkül mind szerzetesek voltak. A fentebb említett négy közül háromról nyilván tudjuk, hogy a bencés rendből kerültek ki és csak egyről, Bonipertről, a híres Fulbert chartresi püspök barátjáról állíthatjuk megközelítő valószínűséggel, hogy püspöksége előtt világi pap volt. A szerzetesi elem erős előtérbenyomulásából következőleg az ifjú magyar hierarchia hosszú időre túlnyomóan szerzetesies, műszóval *monachalis* jelleget nyert. Ez a körülmény főleg két szempontból érdemel külön kiemelés: egyrészt teljes értékű biztosítékot jelentett a tekintetben, hogy Magyarország a legtisztább clunyi formájában vette át a kereszténységet, másrészt eleve mentesítette a magyar keresztény egyházat azoknak a szomorú visszaéléseknek java részétől, melyek Nyugaton kevéssel utóbb az investitúraharc felidézésére vezettek.

A püspökségekkel egyidejűleg vagy azokat hamarosan követőleg megalakultak a káptalanok is, melyek köztudomás szerint a püspökök tanácsadóit és munkatársait, a *kanonokokat* egyesítették magukban. Természetes, hogy mint a püspökök, a kanonokok túlnyomó része is a kolostorok lakóiból került ki. A Gellért-legenda elbeszéléséből tudjuk, hogy mikor Gellért úr a király parancsára Marosvárra indult, első munkatársait a pannonthalmi, bakonybéli, pécsváradi és zalavári monostorokból nyerte. A csatlakozott tíz tanult barát közül heten, név szerint: Albert, Fülöp, Henrik, Konrád, Krató, Tasziló és István már folyékonyan beszéltek magyarul s ezért ők lettek az egyházmegye első főesperesei.

Az idegenek mellett azonban csakhamar megjelent

a magyar elem is. Ugyancsak a Gellért-legendában olvassuk, hogy mindjárt a térítés kezdetén harminc újonnan megtért magyar odajárult a püspök elé és esennen kérte őt, hogy fogadja fel gyermekeiket és megfelelő kiképzés után szentelje őket papokká. A szent nagy örömmel fogadta az ajánkozást; a gyermekek számára külön házat jelölt ki iskolának és mesterül régi barátját és útitársát rendelte föléljük. A kis magyarok igen fogékony tanítványoknak bizonyultak, s éjjeli és nappali tanulással rövid idő alatt annyira vitték az olvasásban és éneklésben, hogy fel lehetett nekik adni az egyházi rendeket. A legenda szava szerint „ők lettek Szent György monostorának első kanonokjai; a püspök a legnagyobb szeretettel viselte szívén nevelésüket mivel nem idegenek, hanem bennszülöttek voltak, hogy általuk Isten egyháza felmagasztaltassék.”

Abban az időben a kanonokok Szent Chrodegang metzi püspök szabályainak megfelelően még szigorúan szerzetesi életmódot folytattak. Együtt végezték a papi zsolozsmát, de együtt is étkeztek és közös fedél alatt háltak. A püspökkel szemben ugyanolyan alárendeltségi viszonyban voltak, mint a szerzetesek apátjukkal szemben. A Gellért-legenda ebben a tekintetben is jó eligazítással szolgál. Belőle tudjuk, hogy Szent Gellért külön házat építtetett kanonokjai számára; ott étkeztek és egy fedél alatt háltak. Másutt aludni, ha csak úton nem volt valamelyikük, nem volt szabad. A zsolozsmát közösen végezték és ha valamelyik elmaradt róla, az elveszítette aznapi osztlékát. A rendes papi öltözéken kívül külön öltözetet is írt elő számukra a püspök: a templomban karinget, azonkívül derékig érő nagy gallért, kápát viseltek. Egyedül nem volt szabad magánházakba menniök.

Más káptalanok megalakulásáról és működéséről

nincsen ugyan hasonló részletes értesülésünk, de biztosra vehetjük, hogy a többi püspöki székhelyen is kialakult a kanonokok szerzetesi együttélése. Sőt a püspöki, ú. n. *székeskáptalanok* példájára egyik-másik előkelőbb székesegyház mellett ú. n. *társaskáptalanok* is keletkeztek, melyekben a püspökök szerepét a nagyprépostok töltötték be. Ezek közül azonban csak egyről, a székesfehérváriról van közelebbi értesülésünk. Hartvik elbeszéléséből tudjuk, hogy Szent István az előtte oly kedves káptalant kivonta minden püspöki joghatóság alól és még a tizedszedés jogát is átengedte neki.

A püspökségek felállítása és határait megközelítő kijelölése mindenesetre az első és legfontosabb lépés volt az önálló magyar hierarchia kiépítése felé, de egyben még nem volt elegendő. A belterjesebb lélegzőzónák érdeke halaszthatatlanul sürgőssé tette kisebb lelkipásztori körzetek, plébániák állítását. A szent király eleitől fogva tisztában volt ezzel és ezért az első püspökségek megszervezésével egyidejűleg szigorú törvénnyel kötelezte alattvalóit, hogy tíz-tíz falunkint összeállva építsenek maguknak külön templomot, a plébános eltartására pedig adjanak két telket ugyanannyi szolgálóval, továbbá egy lovat, hat ökröt, két tehenet és harminc aprómarhát. Felszerelésről a király, papról és könyvekről pedig a püspök gondoskodott. A templomépítésre alkalmas helyet az akkor érvényben levő egyházjog szerint magának a püspöknek kellett kijelölnie. Innét érthető a Gellért-legenda elbeszélése, hogy egy napon a szentbeszéd befejeztével egyszerre mintegy száz férfi járult Gellért úr elé és kérte őt, hogy szenteljen nekik helyeket egyházak építésére.

Természetes azonban, hogy az írott törvényből nem lett mindjárt eleven valóság. A falvak, különösen a

keletiek, bizony csak lassan népesültek be templomokkal. Hiszen a király szeme és karja nem érhetett el mindenüvé. Azon sincs mit csodálkoznunk, hogy a falusi templomok fényben és nagyságban messze elmaradtak a világhíres székesfehérvári bazilika vagy a püspöki székvárosok elsőrangú külföldi mesterektől épített székesegyházai mögött. Külsejükben alig különböztek a falvak nyomorúságos viskóitól s legtöbbször kő helyett fából, a síksági részekben pedig vályogból épült. Jellemző, hogy Szent László alig félszázaddal később már külön törvényben volt kénytelen megparancsolni a régi-ségük miatt összedőlő templomok újból való felépítését.

A plébániák számának szaporodása természetszerűleg maga után vont a lelkészkedő papság utáni kereslet fokozódását. A fejlődés természetes útja és végső állomása nem lehetett más, mint vérszerinti magyar papok minél előbbi munkába állítása. Ez pedig csak a rendszeres papképzés haladéktalan megindításával volt elérhető. És valóban látjuk is, hogy a püspöki és káptalani székhelyeken mindjárt az első nehézségek elhárítása után megnyílnak a magasabb ismeretek közlésére vagy ami akkor ezzel körülbelül egyet jelentett, a papképzésre hivatott iskolák. A pécsinek, székesfehérvárinak és Csanádinak működéséről kétségtelen adataink vannak.

De bál mily korán megnyíltak első püspöki és káptalani iskoláink, s bármily buzgón igyekeztek hivatásuknak megfelelni, a jelentkező szükségletet még sem tudták kielégíteni. Legnagyobb bajuk a megfelelő számú tudományosan képzett fő hiánya volt. Mert aki buzgó pap és szerzetes jött hozzánk, az sokkal szívesebben vállalta a hithirdetés veritékes, de érdemszerzőbbnek érzett munkáját, mint a tanítással való bibelődést. Így a tanítás oroszlánrésze a szerzetesi közületekre, vagyis

a kolostorokra maradt, melyek rendeltetésüknél és életrendjükénél fogva mégis közelebbi viszonyban állottak a szellemi élettel. Ez a körülmény még erőteljesebben kidomborította a szerzetesség vezető szerepét a magyar kereszténység és műveltség megalapozásában. Soraiból kerültek ki a magyarság első apostolai és mindjárt utánuk első tanítómesterei is.

Szent István kezdettől fogva tisztában volt a szerzetesség munkájának felbecsülhetetlen értékével. Hiszen munkatársai, tanácsadói és a lelkiéletben mesterei szinte kivétel nélkül mind szerzetesek voltak. Ezért érthető, hogy egész uralkodása során nagy szeretettel viselte szívéen Szent Benedek fiainak ügyét s iparkodott országa különböző pontjain meleg családi fészkeket készíteni számukra. Kolostoralapító tevékenységét mindjárt trónralépése után megkezdte Szent Márton pannonhalmi monostorának továbbépítésével és befejezésével. Koppány felkelésének leverése után gazdag adományokkal halmozta el a kolostort; a legnagyobb kegyet azonban azzal gyakorolta vele, hogy a clunyi apátság mintájára kivette minden püspöki joghatóság alól és közvetlen a római szentszéknek rendelte alá.

Uralkodása későbbi folyamán még három bencés monostort alapított a szent király a dunántúli részek lelki gondozására: az elsőt a Boldogságos Szűz és Szent Benedek apátúr tiszteletére a Mecsek lábánál, Pécsváradon, a másodikat Szent Adorján tiszteletére Zalavárott és végül a harmadikat a vitéz katona, Szent Móric vértanú emlékezetére a Bakony rengetegében, Bakonybélben. De ugyancsak az ő bőkezűségét hirdette a Nyitra fölött emelkedő zoborhegyi Szent Ipoly-apátság is. Az új monostorok rendeltetésükben sajátos módon egyesítették a szerzetesi élet kettős hivatását; míg ugyanis a pécsváradi és zalavári túlnyomóan gya-

korlati célokra, az előbbi az alsódunántúli, az utóbbi pedig a nyugatdunántúli részek lelki igényeinek kielégítésére voltak hivatva, addig a bakonybéli és zaborhegyi alapításoknál inkább a szemlélődő visszavonultság volt az irányadó szempont.

A királyi példa azután hamarosan utánzásra talált. A nagybirtokú keresztény urak, magyarok és idegenek egyaránt, szívesen készítették birtokaikon családi otthon Szent Benedek fiai számára. A monostorhoz természetesen templomot is építettek, melynek kriptája azután századokon át az illető nemzetség, illetve család temetkező helyéül szolgált. A tömérdek pusztulás miatt, mely az elmúlt kilencszáz esztendő alatt hazánkat érte, ma már lehetetlen pontosan megállapítanunk, milyen nemzetségi, illetve családi monostorok létesültek Szent István idejében. Megközelítő bizonyossággal csak a tatairól, abasáriról, marosváriról, oroszlámosiról és talán a jákiról állíthatjuk ezt.

A kolostoralapító tevékenység szerves kiegészítő része volt az egyházszervező munkának. Mert a kolostorok a legeszményibb lelkiséget sugározták bele a világba és ennyiben állandó ihletői és élesztői voltak a magasabb tökéletességre és keményebb fegyelemre irányuló törekvéseknek. Azután megannyian melegágyai voltak a magasabb igényű tudományos törekvéseknek. Hiszen akkoriban a szellemi tudományok az egyháziaikon s ezeken belül is a szerzeteseken kívül másokat alig érdekeltek. Nem véletlen tehát, hogy az első jobb nevű iskolák a kolostorok falain belül nyíltak meg, az első hazai földön írott könyvek szerzetesi írók tollából, az első magyar műalkotások szerzetesi mesterek ecsetje és vésője alól kerültek ki. De még anyagi téren is áldásthözönak bizonyult a szerzetesek munkája. Az egyes monostorok ugyanis a nekik juttatott nagykiter-

jedesü birtokokat az akkori hazai viszonyokhoz képest valóságos mintagazdaságokká alakították át, melyek szemléletéből messze vidékek lakossága sajátította el az okszerűbb gazdálkodás módszereit és fogásait.

A nagyarányú szervező és alapító tevékenység lassankint kialakította és megszilárdította a magyar katolikus egyház külső szervezetét. Szent István azonban nem érte be ennyivel, hanem azon igyekezett, hogy a holt kereteket étellel és elevenséggel töltsen meg. Azt akarta, hogy alattvalói az evangélium szellemét épp úgy átéljék, mint ő maga. Ezért törvényeiben szigorúan megparancsolta mindenkinek, hogy hajszálnyi pontossággal igazodjék az egyház előírásaihoz; tehát tartsa meg a parancsolt böjtöket, vasárnap illendően hallgasson szent misét, járuljon a szentségekhez, az egyházi férfiakra adja meg az őket megillető tiszteletet, tartsa tiszteletben mások életét, testi épségét és vagyonát, tartózkodjék az esküszegéstől, erőszaktól és babonászkodástól, halála közeledtével ne mulassza el magához venni az Úr szent testét stb. Ma már tudjuk, hogy a szent király törvénykönyveinek ide vonatkozó fejezetei jórészt szó szerinti átvételek a különböző frank és bajor törvénygyűjteményekből és zsinati határozatokból, de ez mit sem változtat a dolog lényegén. Hiszen a kor mély és egyenletes vallásossága mellett természetesnek kell találnunk, hogy a hitélet bensőségeiből fokozására és külső veszedelmeinek elhárítására lényegében mindenütt ugyanazokat az eszközöket használták.

A törvények azonban magukban csak holt betűt jelentettek; életet és cselekvésre készítő ösztönzést a legelső magyar ember lélekzsendítő példája lehelt beléjük. A keresztény magyarok ezrei és ezrei, a nagyhatalmú urak épp úgy, mint a szegény, röghöz kötött rabszolgák,

az ő mélységes hitének, imádságos alázatának, férfias önfegyelmének és irgalmas szeretetének szemléletéből eszméltek rá a keresztény erkölcsi rendszer természetfölötti szépségének tudatára. És akik egyszer ráeszméltek erre, azok, ha másért nem, legalább a szent király iránt való hódolatos tiszteletből és fenyejtő hatalmától való félelemből igyekeztek gyarló erőiktől telhetőleg eleget tenni a törvény rendelkezéseinek.

Nem kevésbé áldást hozónak bizonyult az a körülmény, hogy a szent király mellé szent hitvest állított a Gondviselés és hogy házasságát szent ivadékkal áldotta meg. Mert az első magyar szent család fénye beragyogott minden magyar otthonba és gyökerében szentelte meg a magyar családi életet. Abban, hogy kezdő törvényhozásunk a szomszédos szláv népekével ellentétben alig említi a családi élet tisztaságát veszélyeztető bűnököt, Szent István, Boldog Gizella és Szent Imre példájának minden bizonnyal előkelő része volt.

IV. Az orszáépítő.

István király a hierarchia kiépítésével egyidejűleg az ország politikai megszervezését is munkába vette. Ez a feladat azonban hasonlíthatatlanul több erőfeszítést és nagyobb körültekintést igényelt, mint az egyházi berendezkedés. Hiszen ezen a téren sokkal kevésbé volt előkészítve a talaj, mint a térítés terén. Géza fejedelem megelégedett azzal, hogy sorra megtörte a törzsfők hadnagyok hatalmát, de arra már nem gondolt, talán nem is volt rá ideje, hogy valamelyes szilárdabb szervezetbe tömörítse őket.

De még a szükséges előkészítés hiányánál is nagyobb gondot okozott az a körülmény, hogy itt nem lehetett kész minták után indulni, mint az egyházi szer-

vezet kiépítésénél. Mert itt valamely nemzet politikai intézményeinek és berendezésének gondolkodás és válogatás nélkül való átvétele nagyon könnyen az illető nemzetből való politikai függést vonhatott maga után.

Az ifjú királynak tehát a politikai berendezkedésnél igen nagy körültekintéssel és szinte emberfölötti bölcseséggel és előrelátással kellett eljárnia. Az iránt egy pillanatig sem lehetett kétségben, hogy az országépítés legfőbb elemeit szomszédaitól kell kölcsönöznie. Első törvénykönyve bevezetésében nyíltan megmondja, hogy a régi és új uralkodókat utánozva — antiquos ac modernos imitantes augustos — szabta népe elé a tisztas és háborítatlan élet törvényeit.

A főnehézség tehát nem magában a kölcsönvétel tényében, hanem terjedelmében és módjában rejlett: egy hajszálnyival sem volt szabad többet átvennie, mint amennyire okvetlenül szükség volt és viszont amit átvett, azt szervesen bele kellett építenie a már meglévő nemzeti birtokállományba s mindenkifölött tökéletes harmóniába kellett azt hoznia nemzete sajátos egyéniségével. Örök dicsősége marad, hogy mind a két feladatot mesterien oldotta meg; a kritikátlan idegenmájmolás és a csökönyös maradiság örvényét egyaránt szerencsésen elkerülte. Bízást elmondhatjuk róla, hogy ő a középkori történelem legeredetibb utánzója és korának legnagyobb államszervezője.

Ezt látjuk mindjárt az államforma megválasztásánál. Az iránt nem merülhetett fel kétség, hogy a keresztény hitre tért magyarság életformája csak a monarchia, tehát a királyság lehet. Az ószövetség eleven erővel ható előképei s a már régen kialakult és megszilárdult keresztény irodalmi hagyományok egyenesen mint egymást kölcsönösen feltételező és kiegészítő intézményeket tüntették fel az egyházat és a királyságot.

A regnum és sacerdotium akkor még elevenen élő és a jelképes szertartások hosszú sorában jelentkező kapcsolata természetesen még szorosabbra fűzte a két hatalom viszonyát. A köztudat másnak, mint királyságnak nem is tudott keresztény államot elgondolni.

A királyság azonban magában véve csak üres fogalom volt; életrevalósága és fejlődőképessége elsősorban a tartalomtól függött, melyet az egyes államszervezők a fogalomhoz rögzítettek. És Szent István kivételes nagysága éppen ezen a ponton mutatkozott meg legszembetűnőbben: a királyság intézményét habozás nélkül átvette, de nem abban a formában, melyben szomszédainál találta. Az orosz fejedelmek szétfolyó, partalan deszpotizmusát s a bizánci császárok merev és szertartásos cezaropapizmusát épp oly határozottan elutasította magától, mint nyugati szomszédainak féktelen szabadságban fuldokló hűbéres királyságát. Az előbbi azért nem kellett neki, mert túlságosan magasra helyezte és szinte istenítette az uralkodó személyét, az utóbbi pedig azért, mert az alattvalók kényének játékszerűül dobta oda a királyi hatalmat. Már pedig ő sem kényúr, sem dib-dáb király nem akart lenni. Az ő lelkében nagy ősenek. Árpádnak hatalmi eszménye lobogott, de természetesen a keresztény erkölcs tanaitól áthatva és megtisztítva. Ő tehát olyan megoldást keresett a két szélsőség között, mely sem nem isteníti, sem meg nem semmisíti, hanem csupán törvényes korlátok közé szorítja a királyi hatalmat.

Céljának megfelelően hatalmát két erős pillérre alapozta: a katolikus vallásra és a nemzeti hagyományra. Ez más szóval azt jelentette, hogy minden fenntartás nélkül magáévá tette a keresztény királyság — regnum — fogalmában rejlő gazdag erkölcsi tartalmat, ugyanakkor azonban a múltból is igyekezett átmenteni min-

dent, ami a dolgok új rendjével összeegyeztethető volt.

A regnum fogalma főleg két gondolatot fejezett ki: a királyi hatalom isteni eredetét s ebből következőleg a király roppant felelősségét Istennel szemben. A király, a középkor felfogása szerint, azért nyer hatalmat Krisztustól, hogy Isten földi országának — civitas terrena — egy-egy tartományában uralkodjék és a majdan elkövetkező mennyei birodalom — civitas coelestis — előkészítésén munkálkodjék. Hivatása tehát sok tekintetben egyezik a pap és püspök hivatásával. Innét a regnum és sacerdotium szoros összefüggése a korai középkor világszemléletében.

Szent István nemcsak koronakérésével és a kapott koronának fejére illesztésével, hanem uralkodásának szellemével is megmutatta, hogy ízig-vérig Isten kegyelméből való keresztény királynak érzi magát. Uralkodói eszményként mindvégig a szentágostoni történet szemlélet „igazságos, kegyes és békeszerető királyának” (rex iustus, pius et pacificus) képe lebegett előtte. Ennek megfelelően mindenben szigorúan alkalmazkodott az egyház parancsaihoz, és alattvalóitól is hasonló feltétlen alávetést kívánt. Bizvást elhihetjük neki, hogy nem pusztán szóvirág, hanem mélységes meggyőződés nála, mikor az Intelmekben így ír: „Akiknek nincs igaz hitük vagy akik hitüket jócselekedetekkel be nem töltik és fel nem ékesítik, — mert a hit jócselekedetek nélkül holt — azok sem itt a földön nem uralkodhatnak tisztességben, sem az örökkévalóság koronáját el nem nyerhetik.”

Amikor azonban a szent király így önként alávetette magát a keresztény vallás és erkölcs kötő hatalmának, ugyanakkor elismerte a nemzeti hagyományban, illetve az ősi jogfejlődésben gyökerező szokásjog — consuetudo — kötelező erejét is. Hiszen ő nem forradalmat, hanem szerves és megrázkódtatás nélküli to-

vábbépítést akart; természetes tehát, hogy ami igazi értéket talált nemzete egyéniségében és életében, azt mind iparkodott átmenteni és szervesen beleépíteni az új fejlődésbe.

A vallásnak és a szokásjognak tartó oszlopul vétele azonban csak annyiban érintette István királyi hatalmát, amennyiben a pogány zsarnok — tyrannus — korlátozást nem tűrő durva önkényével szemben a keresztény király — rex christianus — kegyes és mérték-tartó uralkodásává minősítette azt át. A korlátozás tehát merőben vallási és erkölcsi természetű volt; világi tekintetben legkevésbé sem érintette a királyi hatalom lényegét és terjedelmét. így érthető, hogy István hatalma a két irányú korlátozás ellenére is lényegében korlátlan volt; ha későbbi műszóval akarnánk élni, legtalálóbban patriarchális abszolutizmusnak mondhatnók. Mint népének Isten-választotta ura és Isten kegyelméből uralkodó királya minden emberi tekintélytől függetlenül és minden emberi ellenőrzéstől mentesen gyakorolta a felülről rája ruházott jogokat.

A királyi hatalom korlátlansága első sorban közjogi téren nyilvánult meg. A király a maga személyében egyesítette a legfőbb törvényhozói, bírói és hadúri hatalmat. Mint legfőbb törvényhozónak egyedül neki állott jogában törvényeket hozni vagy mint akkor mondták, dekrétumokat alkotni. Mint legfőbb bíró, saját személyében vagy megbízottai útján ő szolgáltatott igazságot valamennyi alattvalójának s végül mint legfőbb hadúr, ő rendelkezett az ország fegyveres erejével s egyedül ő izenhetett háborút, illetve köthetett békét. Hasonlóan egyedül neki állott jogában pénzt veretni; őt illette a só- és fémhányák hozadéka s mindaz a pénzbeli vagy terménybeli szolgáltatás, melyre a lakosság különböző rétegei különböző címeken kötelezve voltak.

Természetes, hogy a királynak e széleskörű joghatóság gyakorlásában megfelelő munkatársakra, segítőkire volt szüksége. E munkatársak összeségéből állott elő a kormányzat, törvénykezés, közigazgatás és hadvezetés minden ágazatát egybe fogó új hatalmi szerv, a királyi udvar, melyet az Intelmek ismételten említettek.

A főpapok és a világi nagyok java alkotta az udvar legfontosabb testületét, a királyi tanácsot (Senatus). István igen nagy jelentőséget tulajdonított a tanácsnak. Az Intelmekben adott tanítása szerint: „tanácskozással választják a királyokat, kormányozzák az országot, védelmezik a hazát, intézik a hadviselést, aratják a győzelmet, üzik el az ellenséget, szereznek jóbarátokat, építenek városokat és rombolják le az ellenséges várakat.” Ezért különös nyomatékkai kötötte fiának lelkére, hogy tanácsát balga, nagyralátó és középszerű emberek helyett lehetőleg öregebb, előkelőbb és tiszteletreméltóbb férfiakból válogassa össze s tanácsot kizárólag élemedettebb korú emberektől kérjen és fogadjon el, mint olyanoktól, akik koruknál és bölcseségüknél fogva kiálón alkalmasak erre a szerepre.

Ennek a magas felfogásnak megfelelően ő maga is nagy gonddal és körültekintéssel válogatta össze tanácsadóit a püspökök, ispánok és más tekintélyesebb magyar és jövevény urak sorából. A dolog természetének megfelelően leggyakrabban a püspökök tanácsát vette igénybe; nemcsak azért, mert buzgósága így sugallta, hanem azért is, mert hivataluknál és tanultságuknál fogva a püspökök rendelkeztek legszélesebb látókörrrel és így mindenki másnál alkalmasabbak voltak a kívánt eligazítás megadására.

A tanács legfontosabb feladata névéhez illően a tanácsadás volt. Véleményt azonban csak akkor és any-

nyiban nyilvánított, amikor és amennyiben a királytól erre felszólítást nyert. Szerepe tehát inkább előkészítő mint kezdeményező, inkább véleményező, mint döntő volt. Különösen áll ez a törvényhozásra: a király megbízásából előkészítette és megvitatta a szükségeseknek mutatózó törvényjavaslatokat, melyeket azután az uralkodó hozzájárulásával szentesített és kihirdetett. Közreműködése azonban csak alaki jellegű volt és semmi tekintetben nem kötötte a királyt; ha úgy tetszett neki, elfogadta az ajánlott javaslatokat, de ugyanúgy jogában állt el is vetni azokat.

A törvényhozáson kívül valószínűleg beleszólása volt a tanácsnak a kormányzati ügyek intézésébe és a személyi kérdésekbe is. Szerepe azonban itt sem terjedt túl a véleménynyilvánításon, melyet az uralkodó tet-
szése szerint elfogadhatott vagy elvetetett.

Mindent összevéve tehát a tanács nem korlátja, hanem csupán eszköze volt a királyi hatalomnak. Bizonyos, hogy Szent István, ha eszébe jutott volna, több joggal mondhatta volna, mint XIV. Lajos: „Az állam én vagyok.” Csakhogy a kétféle abszolutizmus között ég és föld különbség volt: XIV. Lajos korlátlan hatalma merőben öncél volt s egyedül a király hatalmának, hiúságának és pompakedvelésének fitogtatására szolgált. Szent Istváné ellenben eszköz volt az Istentől reá ruházott magasabbrendű hivatás betöltésére, a magyarság megszentelésére és az üdvösség útján való megtartására.

Hogy mennyire kiterjedt volt Szent Istvánnak és utódainak királyi hatalma a korukbeli nyugati fejedelmekéhez képest, arra legjobb bizonyosság a középkor legnagyobb történetírójának, Ottó freisingeni püspöknek vallomása a XII. század közepéről. E vallomás annál figyelemreméltóbb, mert a tudós főpap egyébként ellen-
séges érülettel viseltetett nemzetünk irányában s nem-

csak külső megjelenésében, hanem erkölcsében és nyelvében is barbárnak és vadnak írja le fajunkat. És ennek ellenére mégis kénytelen elismerni, hogy a magyar király sokkal nagyobb hatalommal rendelkezik alattvalói fölött, mint Nyugat bármely fejedelme. „Fejedelmüknek pedig — írja — valamennyien úgy engedelmessékednek, hogy mindenki bűnnek tartja nemcsak nyílt ellenmondással megharagítani, hanem még titkos suttozással is megsérteni. . . Ha valaki az ispánok sorából a királyt bármily kis dologgal is megsértette vagy ha ezzel csak igazságtalanul vádolták is, bármely alacsony sorsú szolga az udvarból, vegyék bár őt csatlósai körül, egyedül megragadja, bilincsbe veri s különböző kínzásra elhurcolja. A fejedelem nem kér, mint nálunk szokás, az egyenlő rangúak által ítéletet, a vádlottnak nem engedik meg a védekezést, hanem a fejedelem akaratát tartja mindenki igazságnak.”

Szent István nagykiterjedésű királyi hatalmának főjellegzetességét az adta meg, hogy lényegében magánjogi alapokon nyugodott. De ez másutt is úgy volt akkoriban. Azok a tárgyi és személyi kapcsolatok ugyanis, melyeknek összességéből később az állam közjogi fogalma kialakult, akkor még jóformán kizárólag magánjogi jellegűek voltak. Ez azt jelenti, hogy az állam hatalmának, gazdaságának és hadseregének fogalma elválaszthatatlanul egybeforrott a király magánhatalmának, magángazdaságának és magánhadseregének fogalmával. Mindháromnak alapja a király patrimoniuma, vagyis az egyéni tulajdonát alkotó földbirtok és a közvetlen földesúri joghatósága alá tartozó népelemek összessége volt. Mert a kor kezdetleges jogszemlélete csak fogható anyagi javakhoz, első sorban a földbirtokhoz viszonyítva tudta felfogni és megítélni a hatalom és a jogok természetét és mértékét. Akinek részén nagyobb

birtokot látott, azt hatalmasabbnak és jogokkal gazdagabban felruházottnak érezte, s a királyt éppen azért tartotta leghatalmasabbnak, mert legnagyobb volt a földbirtoka és legtöbb a közvetlen alattvalója.

Szent István, tudjuk, ebben a tekintetben nagyon szerencsés viszonyok közt kezdte meg uralkodását: atyjától, Géza fejedelemtől nemcsak rengeteg birtokot, hanem tömérdek szolgáló népet is örökölt. Bízvást mondhatjuk, hogy trónralépésekor már az ország tekintélyes részének és a lakosság számottevő hányadának földesura volt. Pedig ez csak kezdet volt: alatta még rohamosabban gyarapodott a királyi birtok. Különösen a békés birtokfoglalás öltött nagy mérveket. István ugyanis a Nyugaton kialakult jogi felfogásnak megfelelően minden gazdtalan földet királyi birtoknak jelentett ki. Ilyen föld pedig a lakosság gyér száma mellett akkor még rengeteg volt. Ott voltak mindenekelőtt az egyes törzsek szállásbirtokait elválasztó széles földszávok, azután a nagy számban található műveletlen területek, az örökösök hiányában uratlanná lett földek s a gyepűvonalon kívül eső és akkor még túlnyomóan lakatlan határterületek. A föld birtokbavétele természetesen maga után vonta a rajta élő idegeneredetű lakosságnak, amennyiben még független volt, a király földesúri joghatósága alá vetését.

Szent István kezén tehát az Árpádok családi birtokain kívül tömérdek más birtok halmozódott fel. Ebből a dús vagyonból azután bőven tellett adományozásra.

Mert a szent király abban is követte a nyugati keresztény fejedelmek példáját, hogy híveinek jó szolgálatait természetbeli adományokkal jutalmazta. Legbőkezűbben természetesen az egyházzal gondoskodott. Az újalapítású püspökségeket és apátságokat a nagylelkű

adományok hosszú sorával halmozta el; föld mellett bőven juttatott nekik szolgáló népeket is. Ezt a körülményt azért kell külön kiemelni, mert akkoriban a föld csak annyiban jelentett reális értéket, amennyiben elegendő munkáskéz állott rendelkezésre megműveléséhez. Maga a földbirtok lakos nélkül jóformán semmit sem ért.

Az egyháziak mellett nem kevésbé bőkezűen jutalmazta Szent István világi híveit is. Ebben a tekintetben nem tett különbséget magyarok és idegenek közt: az előbbieken saját fajtát becsülte meg, az utóbbiakban pedig a különbnél-különb nyelvek, szokások, fegyver és tudomány behozását tartotta nagyra. Két dolgot azonban mindenkitől, magyartól és jövevénytől egyaránt feltétlenül megkövetelt: 1. hogy az illető szívvel-lélekkel kövesse a szent kereszténység tanait és 2. hogy habozás nélkül alávesse magát a király isteni eredetű hatalmának.

De bármily pazar bőkezűséggel osztogatta István király adományait különböző címeken reá szállott birtokaiból, családi birtokához lehetőleg nem nyúlt hozzá. Mai közkeletű kifejezéssel talán úgy mondhatnánk, hogy a családi törzsvagyont érintetlenül hagyta, így, mint könnyen elgondolható, még mindig sokkal több föld maradt a kezén, mint amennyi központilag kormányozható és gazdasági tekintetben hasznosítható volt. Erről annál kevésbé lehetett szó, mivel a királyi birtokok korántsem alkottak összefüggő tömböt, hanem kisebb-nagyobb parcelláikkal keresztül-kasul hálózták az ország egész területét, önként előállott tehát a király magángazdasága, patrimoniuma kisebb közigazgatási és gazdasági kerületekre való osztásának parancsoló szükségessége.

Mintákért nem kellett messze menni. Egyfelől ott

voltak a frank-bajor grófságok (comitatus), másfelől a szomszéd szláv megyék (Megae). Szent István, úgy látszik, mind a két intézményt ismerte és utánozta. A latin terminológia inkább bajor, míg a magyar elnevezés inkább szláv hatásra mutat. Az új közigazgatási kerületek középpontjában rendszerint egy-egy vár — civitas — állott. Ilyen várak — természetesen inkább kezdetleges földvárakra, mint későbbi értelemben vett erődítményekre kell gondolnunk, — már a honfoglalás korában meglehetősen nagy számmal állottak hazánk területén. Elég e tekintetben Visegrád, Esztergom, Csongrád, Bács vagy Nógrád nevére és példájára hivatkoznunk. E többnyire szláv, ritkábban avar és német eredetű várak mintájára azután később a honfoglalók is építettek alkalmas helyeken várakat és azokat a maguk, illetve első birtokosuk nevével neveztek el. Szolnok Doboka, Szabolcs és Csanád egész bizonyosan így kapták nevüket. De valószínűleg ez az eredete a többi régi magyar személynévet viselő várunk nevének is. (Bars, Borsod, Szatmár, Torda stb.)

A dolog természetéből következett, hogy a vármegyék nem egyszerre keletkeztek, hanem csak lassú fokozatokban alakultak ki. Fejlődésük általában párhuzamosan haladt az egyházi szervezet kiépítésével. A párhuzamosság oka, hogy a szent király elgondolása szerint az egyházi és világi igazgatásnak egymással karöltve és egymást kölcsönösen kiegészítve kellett működnie. Innét van, hogy az egyházmegyék, illetve főesperességeik szorosan összeestek a vármegyék határait. így pl. tudjuk, hogy a veszprémi püspök joghatósága a visegrádi, veszprémi, fehérvári és koloni várak megyéire terjedt ki. A kétféle igazgatás párhuzamosságából következett, hogy nyugaton és északnyugaton hasonlíthatatlanul gyorsabb ütemben haladt előre a

szervezés munkája, mint keleten. Hóman Bálint számítása szerint az esztergomi érseki tartomány, továbbá a kalocsai és Csanádi egyházmegyék területén már nem kevesebb, mint harminckilenc királyi vár, illetve vármegye állott, mikor a bihari és erdélyi egyházmegyék földjén még csak hat vár képviselte a királyi hatalmat: Bihar, Szabolcs, Doboka, Torda, Kolozsvár és Gyulafehérvár.

Amikor azonban az egyházi és világi igazgatási kerületek határainak egybevágásáról beszélünk, a határ szót nem szabad mai értelemben vennünk. Hiszen az akkori kezdetleges viszonyok mellett szó sem lehetett valamely terület pontos körülhatárolásáról; a vármegyéknél még kevésbé, mint az egyházmegyéknél és főesperességeknél. Mert a vármegyék területi, szabatosabban szólva földrajzi összefüggését lépten-nyomon megszakította egy-egy szabad nemzetségi, illetve adományozott birtok, egy-egy lakatlan, mocsaras, erdős vagy művelésre alkalmatlan terület közbeékelődése. Egy pillanatra sem szabad ugyanis felejtenuk, hogy a vármegyék nem általában az ország földjét, hanem csupán a király magánbirtokát, patrimoniumát foglalták magukban. Ezért nem is tekinthetjük őket zárt földrajzi egységnek; helyesebb, ha néprajzi egységnek: a vármegyei hatóságoknak közvetlenül alárendelt népelemek összeségének fogjuk fel. Zárt földrajzi egységekké csak a XIII. században alakultak, amikor magánjogi jellegüket levetközve fokozatosan autonóm közigazgatási szervekké minősültek át.

Az egyes vármegyék élén a szláv szóval ispánnak nevezett főtisztviselők — latinul *comites* — állottak. Az ispánokat a megyék magánjogi jellegének megfelelően a király nevezte ki magyar és jövevény hívei közül. Megbízatásuk nem volt meghatározott időhöz kötve és

az ispánság mellett más országos hivatalt is viselhettek. Rangjuknál fogva valamennyien az udvar vagy mint akkor mondták, a királyi palota személyzetéhez tartoztak. Jellemző, hogy az egykorú oklevelek rendszeren megyéjük említése nélkül sorolják fel őket; ez annak jele, hogy az udvarral való kapcsolatukat fontosabbnak érezték, mint a megyéjükhöz való személyes viszonyukat.

Az ispánok legfőbb feladata a megyei közigazgatás irányítása volt; ők gondoskodtak a törvények és királyi rendeletek végrehajtásáról s ők ügyeltek fel a közrendre. Munkájuk végzésében az udvarbírák, száznagyok és tiznagyok segítették őket; az előbbiek állandó helyettesként, az utóbbiak pedig a megyék, illetve a kereteikbe besorozott szolganépek kisebb egységeinek felügyelőiként működtek. Hivataluk természetéből következően, hogy az ispánoknak sokat kellett utazniok; ilyenkor a lakosságnak kellett gondoskodnia eltartásukról.

Nem kevésbé fontos szerepet töltöttek be az ispánok, mint a vármegyék gazdasági életének vezetői. Hiszen a királyi udvar jövedelmeinek túlnyomó része a megyei uradalmak hozadékából tellett ki; nem volt tehát rája nézve közömbös, milyen szellemben folyik a megyei gazdálkodás. Külön felelősséget jelentett a szolganépek pénzbeli és terménybeli szolgáltatásainak összegyűjtése és az udvarba való eljuttatása.

Végül katonai szempontból is jelentős hatáskört töltöttek be az ispánok, ők gyakorolták ugyanis a felügyeletet és ellenőrzést a vármegyéjük területén élő katonai elemek fölött s háború esetén ők gondoskodtak a megye hadjuttalékának kiállításáról és a királyi táborba való vezetéséről. Ebbéli hivataluk ellátásában a had-

nagynak nevezett katonai tisztviselő volt legfőbb segítőjük.

Az ispánság azonban nemcsak sokféle elfoglaltsággal és nagy felelősséggel, hanem tetemes jövedelemmel is járt: a törvény értelmében az összes befolyó várjövödelmek egyharmada az ispánt illette meg. Érthető tehát, hogy az idegenek mellett a magyar urak is egyre számosabbban vállalták a bő anyagi eszközöket kínáló s nagy tekintélyt és befolyást biztosító hivatalt. Nem tartotta őket vissza az sem, hogy a törvény szigorúan tiltotta az ispánságnak apáról fiúra való áthagyományozását s a hűtlenségben elmarasztalt ispánt a jogtalanul visszatartott termény- és pénzbeli rész háromszorosának megfizetésére kötelezte.

A vármegyékből befolyó földesúri jövedelmek olyan tetemesek voltak, hogy jórészen fedezték az udvartartás és a vele elválaszthatatlanul összeforrott államháztartás költségeit. Amire ezenfelül még szükség volt, az az ú. n. regálejövödelmekből, vagyis a királyi felségjog alapján szedett díjakból tellett ki. Ezek közt a pénzverésből eredő haszon volt a legjelentékenyebb. Mert Szent István abban is követte nyugati szomszédait, hogy mindjárt trónralépése után külön pénzt kezdett veretni. Mintául néhai apósának, II. (Civódó) Henrik bajor hercegnek jóhírű regensburgi féldénárosait választotta. Valószínűleg Bajorországból, Regensburgból hozatta első pénzverő munkásait is. Pénzének csakhamar olyan híre támadt, hogy a szomszédos német és szláv tartományokon túl még Dániában és a balti tartományokban, sőt a távoli Fär-öer-szigeteken is szívesen fogadták.

De bármily jó híre volt Szent István pénzének, a veréséből és forgalombahozásából eredő haszon a használat szűk köre miatt mégis csekély volt. Ugyanezt kell

mondanunk a híd-, rév- és vásárpénzekről is. Hiszen akkoriban a kereskedelmi forgalom még olyan korlátozott volt, hogy a belőle folyó bevétel komolyan szóba sem jöhetett. Mindenesetre messze elmaradt a megyei uradalmakból befolyó terménybeli szolgáltatások mellett. Nem túlzás tehát, ha a szent király államberendezését gazdasági vonatkozásában patrimonialis királyságnak nevezzük. Mert anyagi alapja csakugyan megyékre tagolt magánbirtoka, patrimoniuma volt.

Szent István tehát valóban mély és szilárd alapot vetett királyságának; egyfelől megadta neki a kellő erkölcsi és szellemi tartalmat, másfelől szinte korlátlan anyagi eszközöket és lehetőségeket biztosított számára. A legnagyobb szolgálatot mégis azzal tette neki, hogy teljesen függetlenítette minden külső és belső hatalomtól. A magyar király nem első volt az egyenlő rangúak közt — *primus inter pares*, — hanem úr, akit minden alattvalója részéről feltétlen hódolat illet meg. Nem csoda, hogy a hűbéres viszonyokhoz szokott nyugati szemlélőt még száz esztendővel később is első sorban ez a feltétlen uraság fogta meg.

V. A társadalomépítő.

Szent István az országszervezés veritékes munkájában pontosan megállapítható sorrendet követett. Elsőnek, mint láttuk, az egyházi szervezetet építette ki; azután a királyság alapjait rakta le s végül a társadalom képének megfelelő átformálását vette munkába. Legnagyobb ellenállással itt kellett megküzdenie, mivel itt jórésben olyan kérdések forogtak szóban, melyek mélyen belevágtak az egyedek és különböző társadalmi csoportok érdekeibe. Itt tehát még nagyobb óvatossággal és körültekintéssel kellett eljárni, mint az egyházi és politi-

kai reformok bevezetésénél. Az óvatosságot főleg két ok ajánlotta: egyfelől a várható ellenállás lehető lecsökkentése, másfelől pedig a nemzet egyéniségének kímélése és sajátos értékeinek átmentése a szebbnek és termékenyebbnek ígérkező keresztény jövőbe. Bizonyos, hogy itt a kevesebb többet jelentett, mint a több. Mert mit ér az olyan reform, ha még oly bölcs és halaszthatatlan is, melyért a nemzet igazi énjét, egyéni arculatát kell odaadni cserébe? Az ilyen reform csak nevében különbözik a nemzetgyilkosságtól.

Szent István emberfölötti nagyságát mindennél jobban mutatja, hogy ezt a roppant feladatot is hiánytalanul meg tudta oldani: lerakta az új keresztény társadalom alapjait a nélkül, hogy régi valójából kivetkőzésre kényszerítette volna nemzetét. Tehát nem esett a mindenáron újítani akaró neofiták túlzásába, akik a megvalósítandó új világ kedvéért tüzzel-vassal irtanak mindent, ami a régire emlékeztet; de ment maradt azoknak az álreformátoroknak hibájától is, akik megoldottanak hiszik feladatukat azzal, hogy vékony kultúrmázzal vonják be a halálra ítélt régi világot.

Egy tekintet a szent király társadalomszervező munkájára azonnal meggyőz bennünket ennek a megállapításnak igazságáról: egyetlen ponton sem ment túl azon a határon, ameddig célja elérése, a keresztény magyar államiság kiépítése érdekében okvetlenül el kellett mennie. És ez természetes. Mert neki egyformán életbevágó érdeke volt, hogy hitében és erkölcsében kereszténnyé s ugyanakkor lényében, kifelé hatásában még öntudatosabban magyarrá formálja nemzetét. Ezért a kereszténység eszmevilágát úgy iparkodott átültetni szívébe és lelkébe, hogy miatta magyarságának zománca semmi törést ne szenvedjen. Ahol csak tehette tehát, mindenütt a meglevő történeti adottságokon épített tovább. A meg-

levő jogszokást a legmesszebbmenő módon tiszteletben tartotta és csak ott igazított rajta, ahol a dolgok új rendje okvetlenül megkívánta.

Ezt a minden felesleges újítástól irtózó józan konzervativizmust látjuk mindjárt a társadalom anyagi alapját megszabó birtokpolitikában. Nálunk a X. század végén még általában a vérségi szervezeten nyugvó nemzetségi közös birtoklás dívott. A honfoglaló nemzetiségek tagjai közösen és osztatlanul birtokolták az ország megszállása alkalmával számukra kijelölt területeket. Ezen ősi birtokforma mellett azonban igen korán, valószínűleg még a királyság megalapítása előtt megjelent a magántulajdon intézménye is. Ezt a körülményt azért kell nyomatékosan kiemelnünk, mert régebbi történetírásunk általában Szent Istvánnak tulajdonította a magánbirtoklás rendszerének meghonosítását. Ez azonban ilyen formában nem áll. A szent király nem meghonosítója, hanem csupán továbbfejlesztője és népszerűsítője volt az új birtokrendnek; még pedig két irányban: egyfelől tömérdek adományával sok embert, egyházat és világit, magyart és idegent juttatott magánbirtokhoz, másfelől törvényeivel szilárd alapot vetett az intézménynek.

A vagyoni jogi törvények közül első sorban az első törvénykönyv hatodik cikkét kell kiemelnünk, mely így hangzik: „Elhatároztuk királyi hatalmunkkal, hogy minden embernek hatalma legyen sajátját szétesztani, ráhagyni feleségére, fiaira, lányaira és rokonaira vagy az egyházra s az ő halála után ezt senki megdönteni ne merészelje.“ De lényegében ugyanezt mondja a második könyv második cikke is: „Az egész tanács kérésére beleegyeztünk, hogy minden egyes ember egyformán bírja sajátját és a király adományait, míg él, kivéve azt, ami a püspökséghez vagy az ispánsághoz tartozik,

és halála után fiai hasonló birtokjoggal örököljenek. És senki se szenvedjen kárt birtokaiban, semminemű vétek miatt, kivéve, ha a király élete ellen vagy országárulásra szőtt összeesküvést vagy pedig idegen országba szökött.”

A szent király tehát a lehető leghatározottabb szakokban biztosítja minden alattvalóját a magántulajdonához való kizárólagos jogáról. Ugyanakkor azonban hasonló jogbiztonságot követel alattvalóitól a saját magánbirtokát illetőleg is. „Azt is akarjuk, — olvassuk az első törvénykönyv hetedik cikkében, — hogy miként másoknak hatalmat adtunk arra, hogy saját javaikat birtokolhassák, akként a mi királyi méltóságunkhoz tartozó javak, katonák, szolgák és mi más egyéb változatlanul nálunk maradjanak. És senki abból semmit el ne raboljon vagy sikkasszon, sem pedig valaki magának az előbb mondottakból kedvezményt szerezni ne merészeljen.”

Kétségtelen tehát, hogy Szent Istvánnak mindenki másnál nagyobb része volt abban, hogy a magántulajdon intézménye nálunk is begyökerezett és idővel kizárólagos birtokforma lett. Kétség csak adományainak jellege tekintetében van. Míg ugyanis történetíróink egy része (Eckhart, Hóman) azt állítja, hogy nyugati szomszédai mintájára Szent István is hűbéres kötelezettséggel adta a birtokokat, mások (Váczy) azt vitatják, hogy az adományozás minden kötelezettség nélkül történt és hogy következésképpen az adományos a kapott birtokkal épp oly szabadon rendelkezett, mintha vásárolta vagy más jogcímen szerezte volna. Ez azonban már részletkérdés és így kívül esik tárgyalásunk keretén.

A lényeg az, hogy a magánbirtok a királyság megalapítását követő évtizedekben mindjobban föléje került

a szállásbirtoknak. Ez azonban távolról sem jelenti azt, mintha a két birtokkategória, illetve az azt élvező szállás- és adománybirtokos osztály között ellentét vagy éppen harc lett volna. Ellenkezőleg a fejlődés a lehető legtermészetesebb módon, szinte észrevétlenül és minden zökkenő nélkül ment végbe. Ellentétről már csak azért sem lehetett szó, mivel az adománybirtokosok maguk is túlnyomó részben a szállásbirtokos nemesek sorából kerültek ki: azokból a magyar urakból, akik a vérségi kötelékből kiszakadva ispáni vagy egyéb hivatalt vállaltak és ennek fejében a királytól kisebb-nagyobb adományban részesültek. De nem lehetett szó ellentétről az idegen, német eredetű, tehát kizárólag adománybirtokos családok részéről sem, mert második, harmadik nemzedékükben már ezek is beházasodtak és ezzel beleolvadtak a régi törzsökös magyar családokba. A két birtokforma, illetve a kétféle birtokos osztály között tehát eleitől kezdve a legszorosabb kapcsolat állott fenn, mely idővel még bensőbbé és közvetlenebbé mélyült.

Az új államrend tehát vagyoni jogi tekintetben inkább csak hangsúlybeli, mint lényegi eltolódást idézett elő. Annál mélyrehatóbb változásokat vont maga után társadalmi téren: a régi, lényegében osztatlan és azonos-
 veretű társadalom helyébe egy gazdagon differenciált társadalmat varázsolt, melynek egyes rétegeit a jogok és kötelességek változatos skálájú különbségei választották el egymástól. A különbségek részben a keresztény társadalmi rendre való áttérésnek, részben a királyság magánhatalmi szervezetének voltak következményei.

A keresztény társadalmi eszmény elfogadásának legközvetlenebb következménye az volt, hogy az addig osztatlan és laikus magyar társadalom élére egy termé-

szeténél fogva pontosan körülhatárolt és zárt osztály került: a papi vagy régi magyar szóval, diáki rend. Szent István már csak apostoli minőségéből kifolyólag is teljes mértékben tudta méltányolni a papok és szerzetesek heroikus munkáját. Intelmeiben meggyőződéssel hirdeti, hogy ők az emberiség őrei és a lelkek pásztorai, hogy nélkülük nincsenek királyok, sem országok és hogy Isten egyedül az ő közbenjárásukra törli el az emberek bűneit. Ennek a magas felfogásnak megfelelően birtokban és jogban egyaránt fejedelmi bőkezűséggel gondoskodott róluk. Jogi tekintetben legfontosabb intézkedése az volt, hogy a papi rendet egészen kivonta a világi hatóságok illetékessége alól s a legmesszebbmenő önkormányzatot biztosította számára. Különösen az igazságszolgáltatás terén hangsúlyozta nagy nyomatékai a papság teljes különállását. Az Intelmekben egyenest Isten ellen való véteteknek mondja, ha valaki az egyházi rend tagjait az isteni és emberi törvények ellenére világi bíróság elé kényszeríti.

Ez az éles elkülönítés azonban korántsem jelentette a papi osztály kiszakítását a világi társadalomból. Erről már csak azért sem lehetett szó, mivel az egyházi közigazgatás, mint láttuk, szorosan összefonódott a királyival.

A püspökök és papok sok tekintetben karöltve működtek a várispánokkal s az igazságszolgáltatáson kívül a polgári igazgatás terén is jelentős szerepet tölthettek be. Még inkább áll ez az udvarban és a központi igazgatásban kifejtett munkájukról. Valójában tehát a papi osztály kiváltságos helyzete ellenére épp úgy szervesen belesimult a magyar társadalom életébe, mint bármelyik más társadalmi osztály. A különbség csupán az volt, hogy a papság hivatása természetfölötti jellegénél s a világi társadalomét tetemesen meghaladó szellemi és er-

kölcsi felkészültségénél fogva fölötte állott minden más társadalmi rétegnek.

A világi társadalom vezető osztálya, a nemesség, részben a honfoglaló nemzetségek ivadékaiból, részben a bevándorolt idegen, német és olasz lovagokból alakult ki. Élén a későbbi főnemességnek megfelelően az új hivatali és birtokadományos arisztokrácia állott. Ennek tagjai az idegen lovagok mellett jobbára azokból a törzsökös magyar urakból kerültek ki, akik mindjárt a nagy átalakulás küszöbén a királyság szolgálatába állottak s hű szolgálataik fejében idővel kitüntetések és gazdag birtokadományokat nyertek.

E népes és folyvást terebélyesedő nagybirtokos osztály főjelentőségét az adta meg, hogy egyfelől megbecsülhetetlen szolgálatokat tett a keresztény állami és társadalmi rend begyökereztetése ügyének, másfelől természetes összekötő kapocsul szolgált a régi magyar vérségi és a kialakulni kezdő új keresztény társadalom között. Mert a birtokadományos urak, mint láttuk, egyik lábukkal még a régi világ talaján állottak: vérségi hozzátartozásuk révén társbirtokosai voltak a nemzeti birtoknak, ugyanakkor azonban adománybirtokaik révén már diadalmas képviselői voltak az új és fejlettebb birtoktípusnak, a magánbirtoknak.

Bármily csábító előnyökkel járt azonban a királyi szolgálat vállalása, a törzsökös nemesség túlnyomó része továbbra is megőrizte függetlenségét és szállásbirtokát ezentúl is a régi nemzeti szokásjog alapján birtokolta. Szent István nem emelt ez ellen kifogást, mivel eredeti programjának megfelelően tudatosan kerülte az olyan érdekszférák bolygatását, melyek nem állottak közvetlen kapcsolatban az új keresztény állami és társadalmi renddel. Kinek-kinek tetszésére bízta tehát an-

nak eldöntését, hogy magán- vagy közjogi kapcsolatba óhajt-e lépni a királysággal.

Ezt annál bátrabban tehette, mivel a választás nem a dolog lényegére, hanem csupán külső formájára vonatkozott. Mert a király törvénykezési, katonai és pénzügyi felségjogát a szállásbirtokos nemesnek épp úgy el kellett ismernie, mint az adománybirtokosnak. A különbség mindössze annyi volt, hogy az előbbi az uralkodó és az alattvaló között fennálló közjogi, az utóbbi pedig a magánhatalmi berendezkedésből természetszerűleg következő magánjogi kötelék alapján volt köteles ezt tenni.

És amint a királysághoz való viszonyában, azonképpen társadalmi állapotában is egyenlő volt a kétféle eredetű nemesség. Ez más szóval azt jelenti, hogy az ősi szállásbirtokos és az új adományos nemesek lényegükben ugyanazokat a kiváltságokat és előjogokat élvezték. Nevezetesen mentesek voltak mindennemű pénz- és terményszolgáltatástól és a katonáskodástól eltekintve minden személyes szolgálattól. Egyek voltak abban is, hogy igazságszolgáltatás tekintetében valamennyien közvetlenül a királynak voltak alárendelve.

Az igazságkeresés legegyszerűbb módja az volt, hogy a panaszos fél az évenként Nagyboldogasszony napján tartani szokott székesfehérvári általános törvénynapon a király színe elé járult, előadta panaszát s jogorvoslatot kért. A királyi udvarban természetesen más alkalommal is lehetett panaszt emelni, mert a király vagy távollétében állandó bírói helytartója, a nádor mindig kész volt igazságot szolgáltatni.

Mivel azonban Székesfehérvár is, meg az udvar is a legtöbb emberre nézve elérhetetlen távolságot jelentett, az egyszerűbb és szegényebb nemesek inkább a megyénkint kinevezett királyi vagy, mint a perbehívás-

nál használt királyi pecsét, billog után mondták, billogos bíránál keresték igazukat. A billogos bírák az ispánoktól függetlenül, magának a királynak képében ítéleztek s bírói illetékességük a papok kivételével a vármegye minden lakosára, helyesebben a vár körzetében lakó összes népelemekre, tehát a nemesekre is kiterjedt, ítéletüktől egyenesen a királyi udvarhoz lehetett fellebbezni.

A nemesség fogalma a középkorban egyet jelentett a katonai elem fogalmával; minden nemes ember született katoná volt. A személyi és anyagi szolgáltatásoktól való mentességnek is ez volt a mélyebb erkölcsi alapja: a nemes ember fogható értékek helyett legnagyobb kincsét, vérét és életét áldozta fel a közösség érdekeiért. Nálunk is így volt ez. Ellenséges támadás esetén minden nemes köteles volt fegyverre kelni és a király táborába sietni. Támadó háborúba és az ország határain túlra azonban csupán akkor tartoztak menni, ha a király megtérítette hadakozásuk költségét. E tekintetben csak a főpapok és az udvari főemberek voltak kivételek: ők magánjogi kapcsolataikból kifolyólag mindenüvé, tehát a határokon túlra is kötelesek voltak követni a királyt egész hadi népükkel.

A nemesség a diáki rend szellemi arisztokráciájával szemben a vagyoni és társadalmi előkelőséget jelentette. Fogalma azonban megközelítőleg sem merítette ki a szabad magyar fogalmát. Mert Szent István idejében már nagy számban éltek olyan törzsökös magyarok, akik sem az udvari, sem a vérségi nemességhez nem tartoztak, de akik amellet személyükre nézve teljesen szabadok voltak. Ezek tehát középhelyet foglaltak el a kiváltságos nemesek és a jogtalan szolgák között. Ahhoz, hogy igazi nemesek legyenek, sem elég vagyonosak, sem elég szerencsések nem voltak; a szolgaság-

tői viszont megmentette őket születésük. Ezen kisbirtokos szabadok legtöbbször azután úgy oldotta meg a maga létkérdését, hogy önként belesimult a királyság magángazdasági szervezetébe; egyesek kisebb közigazgatási hivatalokat vállaltak, mások katonai szolgálatra szegődtek. Így alakult ki a vitézek (milites) vagy várkatonák (milites castri) rendje.

A várkatonák előkelőbbjeit, tisztjeit a XI. század írott emlékei még jobbágyok vagy várjobbágyok néven említik. Akkor tehát a jobbágy szónak még megtisztelő, kitüntető jelentése volt. A XII. századtól kezdve azonban az egész osztályra átvitték az elnevezést. Ennek valószínű oka az volt, hogy a várjobbágyok ivadékai annyira elszaporodtak, hogy kénytelenek voltak egyszerű várkatonai szolgálatra fanyalodni.

A várkatonák legfőbb feladata, nevüknek megfelelően, a katonáskodás volt. A határőri szolgálatra fogott rokon székelyekkel, kunokkal és besenyőkkel együtt ők alkották a királyi haderő zömét, mellyel tetszése szerint rendelkezett az uralkodó. Ennyiben tehát, egyéni szabadságuk ellenére, szorosan hozzá voltak kötve a király személyéhez. „Azt is akarjuk, — olvassuk a szent király egyik törvényében, — hogy miként másoknak hatalmat adtunk arra, hogy saját javaikat birtokolhassák, akként a mi királyi méltóságunkhoz tartozó javak, katonák, szolgák és mi más egyéb változatlanul a miénk maradjanak.“ A katonák közvetlen hatósága a várispán volt; békében az ő igazgatása alatt éltek s háborúban az ő vezetése alatt szállottak a király táborába. Mivel a hadbavonulás megyék szerint történt, mindegyik vármegye katonasága külön bandériumot alkotott.

A várkatonák túlnyomóan magyar eredetéből és társadalmi helyzetük átmeneti jellegéből következett,

hogy amikor a XIII. század elején nálunk is megindult az a demokratikus földrengés, mely Nyugaton már a XII. században gyökeresen átformálta a társadalom arculatát, a várkatonák voltak az elsők, akik a társadalmi hajszálcsovésség felhajtó erejének megfelelően kiküzdötték magukat addigi megkötöttségükből s fokozatosan a kiváltságos rétegek közé emelkedtek. Hiszen ismeretes, hogy köznemességünk java része a vitézek osztályából emelkedett fel.

A vitézek rendjénél sokkal számosabb volt a paraszt vagy pór osztály, melynek tagjait a legkülönbözőbb neveken említik egykorú törvényeink és okleveleink. (Vulgares, pauperes, rustici, coloni, villani, plebei.) E soknevű és tarka összetételű népréteg jogi helyzetét, már csak a rája vonatkozó terminológia folytonos ingadozása miatt is bajos megítélnünk. Annyit mindenesetre bizonyosra vehetünk, hogy túlnyomó többsége szolgál eredetű volt és csak idővel küzdötte fel magát a szabadság bizonyos fokára. Szabadságában azonban még később is inkább a szolgálattól való mentesség tényén, mint a szabadság köz- vagy magánjogi fogalmán volt a hangsúly. Ha tehát szabatosan akarjuk kifejezni magunkat, azt kell mondanunk, hogy a szabad parasztsztyály a szabadság és a szolgáltság mesgyéjén mozgott: nem volt szabad olyan értelemben, mint a nemesség vagy a vitézi rend, de viszont nem volt szolgál sem abban az értelemben, mint a röghöz kötött rabszolga. A törvény mindenesetre szabadnak ismerte el; és kifelé ez volt a fontos.

A szabad parasztsztyok kétfelé tartoztak szolgálattal: a királynak és a földesúrnak. A királynak mindenki tartozott megfizetni a szabad dénároknak nevezett fejadót, a földesúrnak pedig a föld használatáért kijáró bért. Ezen utóbbinak lerovása azonban csak ritkán történt

pénzzel; sokkal gyakoribb volt a terményekben és kézi munkában, robotban való szolgáltatás.

A királyság túlnyomóan magánjogi berendezéséből következett, hogy a szabad parasztok nagy többsége közvetlenül a király földesurasága alá tartozott. Ez természetes. Hiszen a rengeteg királyi birtok csak annyiban jelentett értéket, amennyiben volt elegendő dolgos kéz megmunkálására. Ezért érthető, hogy Szent István az egyes vármegyék megszervezésénél különös gondot fordított a rendelkezésére álló munkáselemek odatelepitésére és jogi helyzetük szabályozására. A hazaiak mellett szívesen látta a külföldről, főleg Németországból bevándorolt földműveseket is. Mivel föld bőven volt, a telepítés tulajdonképpen abban állott, hogy a király, illetve az ő képében a várispán pontosan körülírta a telepesek jogviszonyait vagyis megállapította pénzben, terményekben és robotban lerovandó szolgáltatásaik összegét.

A szerződés létrejöttével a telepesek a várispánság szerves alkotó részévé lettek s közigazgatás és igazgatszolgáltatás tekintetében a várispán közvetlen joghatósága alá kerültek. A várhoz való kapcsolatuk kifejezésére terjedt el és lett általánossá a vámepek elnevezés. (Castellani, castellenses, castrenses.) Az új, sokféle neve ellenére is egységesnek tekinthető néposztály jelentősége abban keresendő, hogy ő viselte az államélet anyagi terhét: egyfelől fedezte az udvar kiadásait, másfelől gondoskodott a hadra kelt királyi haderő élelmezéséhez szükséges készletek előállításáról.

A szabad parasztokkal teljesen egyenlő elbírálásban részesültek az idegenből bejött földművesek, akiket törvényeink szabad vendégek (liberi hospites) néven említenek. A különbség legfeljebb annyi volt, hogy az ő úrbéri szolgáltatásaikat lényegesen alacsonyabbra szab-

ták. Sokkal kedvezőbb elbánásban részesültek az iparral és kereskedelemmel foglalkozó vendégek; ők, mint a későbbi városi polgárság ősei, kétszeresen szíves fogadtatásra találtak.

A társadalmi hierarchia legalsóbb fokán nálunk is, mint Európaszerte a rabszolgák (servi) vagyis a fegyverrel leigázott népek, a hadi foglyok és a külföldön vásárolt szolgák jogtalan ivadékaik állottak. A rabszolgák teljesen kívül állottak az államélet keretein, az állam részéről semmiféle jogvédelemben nem részesültek és csak mint uruk vagyontárgyai jöttek tekintetbe. Ez a felfogás érdekesen tükröződik vissza a gyilkosság esetén fizetendő engesztelési díj megszabásában. Míg ugyanis az ispánokért és főemberekért ötven, a vitézekért tíz, a közrendű emberekért pedig öt tinó, illetve ugyanannyi bizánci arany engesztelési díjat kellett fizetni, a szolgákért mint vagyontárgyakért semmiféle díj nem járt; egyetlen fizetség a gazdájukat illető kártérítés volt.

A rabszolgák száma a királyság első idejében általában igen nagy volt. Az egyházi és magángazdaságok szolgáló népe túlnyomó részben belőlük telt ki. Bizvást elmondhatjuk, hogy akkor a gazdasági élet súlypontja a rabszolgák vállán nyugodott. A házi cselédek és a külső munkások, földművesek és pásztorok nagy része az ő soraikból került ki. Ezen egyelőre a kereszténység sem igen tudott mit változtatni. Hiszen a rabszolgaság intézményes megszűntetése egyet jelentett volna a gazdasági élet alapjainak szétrombolásával. Ezért pedig senki sem vállalhatta a felelősséget. Innét érthető, hogy Szent István szigorú büntetést mért azokra, akik mások szolgáit az illetők tudta és beleegyezése nélkül felszabadították.

De ha egyszerre nem is tudta megszüntetni az egy-

ház a rabszolgaságot, az emberségesebb bánásmód és az egyéni felszabadítás szorgalmazásával mégis minden más tényezőnél nagyobb mértékben közrehatott az intézmény megszüntetésében. Minél mélyebben hatottak ugyanis az evangélium tanai, annál több ember szíve indult minden jogból kizárt szolgálónak felszabadítására. Különösen gyakori lett a végrendelet útján való felszabadítás: a végrendelező lelke üdvösségéért felszabadította és valamelyik egyházra hagyományozta bizonyos számú rabszolgáját. (Dusnokok, torlók.) A felszabadítás által az illetők nem jutottak ugyan a szabadok osztályába, de mint szabadosok (libertini) egyéni szabadságot nyertek és anyagi terheikben is lényeges könnyítéshez jutottak.

A felszabadításra a legjobb példát maga a szent király adta, mikor a királyi rabszolgák legtöbbször személyes szabadságot engedélyezett s mérsékelt úrbéri feltételek mellett az udvar személyes szolgálatára és terményellátásra fogadta őket. Ezekből a felszabadított szolgálókból állott elő az ú. n. udvarnokok (udvornici) népes osztálya, mely a várispánok helyett közvetlenül a nádorispánnak volt alárendelve.

Mint látjuk, Szent István társadalma nagy változatosságot és mozgalmasságot tüntet fel. Legjellegzetesebb vonását talán befejezetlensége adja meg: itt még minden hullámzásban és kialakulóban van. Ezért a határok még sok tekintetben bizonytalanok és egymásba folyók; ugyanez az oka a terminológia ingadozásának és bizonytalanságának. Csak egy bizonyos: a kereszténység előtti társadalom kételvűsége végleg megbukott. A szabadok és szolgák osztályai közé új társadalmi rétegek ékelődtek, melyek egyfelől új rétegződést indítottak meg, másfelől a társadalmi felemelkedés új lehetőségeit hozták meg. Egészben véve pedig közelebb

vitték a magyar társadalmat az egyetemes európai fejlődés irányonalához. Szent István tehát ebben a vonatkozásban is öntudatos újtónak s az európai és keresztény gondolat elszánt bajnokának mutatta magát.

VI. Megpróbáltatások és megdicsőülés.

Szent István országszervező és nemzetépítő munkájának sikerét nagy mértékben előmozdította az a körülmény, hogy külső támadások nem igen háborították. Voltak ugyan idők, mikor komor felhők tornyosultak a látóhatáron, de a szent király érett bölcsesége és finom politikai tapintata mindig idejében el tudta hártani a készülő veszedelmeket. A béke megóvásáért még áldozatok vállalásától sem riadt vissza.

Ennek a bölcs mértéktartásnak köszönhető, hogy nagyobb külfeljárót mindössze egyszer kényyszerült viselni; ezt sem a maga, hanem szomszédja, a hatalmas II. Konrád német császár (1024—1039) hibájából. A kegyes és békeszerető II. (Szent) Henrik e nagyratörő utóda ugyanis Cseh- és Lengyelország leigázása után Magyarországot is német főhatóság alá akarta kényszeríteni. Hódító tervét nagy körültekintéssel készítette elő. Mindenekelőtt azon igyekezett, hogy Magyarországot diplomáciailag elszigetelje. Ehhez az első lépés a magyarbarát Orseoló Ottó velencei dogé megbuktatása volt. Ezt követte volna második lépésként a hatalmas bizánci udvar szövetségének megszerzése. Hogy célját annál biztosabban elérje, tíz éves fiát, Henrik bajor herceget VIII. Konstantin császár közel ötvenéves hűgával, Zoéval akarta összeházasítani.

Szent István azonban résen állott s éberségével még idejében megghiúsította a ravasz tervet; egyfelől a házasságközvetítő Verner strassburgi püspöknek megtiltotta

az országán való átvonulást, másfelől Konstantinápolyban és Velencében hathatósan támogatta a német ellenes körök munkáját. Ügyes diplomáciájával sikerült is elérnie, hogy a német-görög házasság terve végkép kútbaesett s egyidőre Velence is kisiklott a német befolyás alól.

Konrád császár fegyverrel akarta megtorolni diplomáciai vereségét. Ezért 1030-ban haddal támadt Magyarország ellen; őmaga nyugatról, hűbérese, Bretiszláv cseh herceg pedig északról, a Vág völgyén át támadt. Szent István jó előre felkészült a védelemre. Az oldal-támadással nem sokat törődött; engedte, hogy a csehek egészen Komáromig, sőt Esztergomig elkalandozzanak. Annál jobban felkészült a Hainburg felől közeledő császár fogadására. Hogy a fölösleges vérontást lehetőleg elkerülje, a túlsúlyban levő német hadak előtt fokozatosan visszahúzódott a nyugati gyepűvonal mögé; közben azonban feldúlt és elpusztított mindent, aminek az előrenyomuló németek bárminő tekintetben hasznát vehették volna.

Konrád óvatatlanul belement a csapdába: benyomult a Fertő, Rába és Rábca mocsaras és ingoványos vidékére. És ez lett a veszte. Mert az úttalan dágványokban ezer veszedelem szakadt nehéz fegyverzetű németjeire. Némelyek a mocsarakban, mások az erdőkben pusztultak el; egyeseket az éhség, másokat a könnyű mozgású magyar portyák terítették le. A bátorságát veszített sereg fejvesztetten menekült az országból, de az üldözők mindenütt a hátukban voltak és egészen Bécsig nem engedték őket lélekzethez jutni.

A győzelem olyan nagy és váratlan volt, hogy a legendairó nem tudta mással, mint csodával, a Boldogságos Szűz közbelépésével magyarázni. Előadása szerint az ütközet napján valamennyi csapatvezér előtt

egy-egy rejtélyes hírnök jelent meg és a császár nevében visszavonulást parancsolt nekik. Ha nem is egészen így történt a dolog, az bizonyos, hogy a császár vere-sége teljes volt. Konrád olyan szégyenletesnek érezte kudarcát, hogy személyesen nem is akart béketárgyalásba bocsátkozni. Maga helyett tehát fiát, Henrik herceget bízta meg az „igazságtalanul megbántott magyar király” megengesztelésével. A fiatal herceg 1031 tavaszán csakugyan ellátogatott Esztergomba s a Lajta és a Fischa közének, úgyszintén a Morvamezőnek átengedésével helyreállította a békét.

A császár fölött aratott fényes győzelmével a szent király eljutott hatalmának tetőfokára. Befelé áhitatos tisztelet, kifelé pedig tekintély övezte alakját. De a fényre nemsokára árny borult. Még a szerencsés béke esztendejében a súlyos megpróbáltatások hosszú sora szakadt Istvánra, melyek bús melanchóliával vonták be egész további életét. A megpróbáltatások sora családi boldogságának szétdőléseivel kezdődött.

István király és Gizella házasságát több gyermekkel, fiúval és leánnyal áldotta meg az Úr. Egyik-másik gyermeküknek nevét is ismerjük. Pl. tudjuk, hogy egyik, talán legidősebb fiúkat hihetőleg keresztapja, III. Ottó császár nevére Ottónak hívták. Egyik lányuknak Ágotának, Eduárd angol herceg feleségének és Skótországi Szent Margit anyjának szintén ismerjük a nevét.

Amilyen örömet szerzett azonban Szent Istvánnak népes családja, épp oly mélyen lesújtotta később annak váratlan széthullása. Mert ő rajta is beteljesedett az Írás szavának igazsága: „Akit szeret az Úr, azt megpróbálja.“ Az életfakadás öröme után hamarosan meg kellett ismernie az elmúlás szívbemarkoló fájalmát is: a halál gyors egymásutánban elragadta fiait és csak a

legkisebbiknek, Imre (Henrik) hercegnek életét kímélte meg.

Érthető, hogy az öregedő király a rettentő megpróbáltatás után csak annál nagyobb szeretettel csüggött immár egyetlen gyermekén. Ami emberi, vallási és erkölcsi értéket érzett magában, azt mind hiánytalanul át akarta plántálni lelkébe. Ezért maga irányította nevelését és meg nem fogyatkozó szeretettel vigyázott minden lépésére. Később, mikor elérkezett a magasabb tanulmányok megkezdésének ideje, a velencei Szent Gellérttel osztotta meg nevelői gondját. Választása a lehető legszerencsésebbnek bizonyult, mert a tudós és szent nevelő még ő nála is nagyobb odaadással szépítgette és gazdagította a jámbor herceg lelkét.

A gondos és sokoldalú nevelés eredménye hamarosan meg is tetszett: Imre herceg szent atyja, szent anyja és szent nevelője oldalán és az udvarjáró szent papok és barátok társaságában maga is szentté és szigorú aszkétává érett. Ebben mindenesetre része volt annak a valószínű körülménynek is, hogy atyja bátyja, esetleg bátyjai életében kifejezetten egyházi pályára szánta őt s ezért nevelésében tudatosan a vallási és aszketikus szempontokat helyezte előtérbe. Az idősebb fiúk később bekövetkezett halála már mit sem változtatott ezen: Imre herceg szentnek és aszkétának indult és az maradt akkor is, mikor a körülmények változása a királyi trón várományosává avatta.

Szent István természetesen ezentúl is örömmel szemlélte fia vallásos géniuszának rohamos bontakozását. Hiszen a feladat, melyet rája akart bízni: a keresztény hit után a keresztény erkölcs tökéletes begyökereztetése a magyar lélek talajába, úgysis szentet és aszkétát kívánt. Nemcsak hogy nem mérsékelte tehát, hanem ellenkezőleg még szította fiának buzgóságát. Csak egy pon-

tón tartotta szükségesnek Gellert műve kiegészítését: nevezetesen a változott viszonyoknak megfelelően igyekezett minél mélyebb bepillantást nyújtani leendő örökösének a kormányzás feladataiba. Ezért határozta el magát a magyar politikai irodalom első remekművének, az Intelmeknek megszerkesztésére. Ma már tudjuk, hogy a mindössze néhány lapra terjedő kis parainézis betűjének szerzője egy idegen, valószínűleg délfancia pap, de tudjuk azt is, hogy szellemében a szent király legbensőbb gondolatait fejezi ki. Az ő érett bölcsesége és évtizedes tapasztalata cseng ki az egyház és az egyháziak felkarolásának, az idegenek megbecsülésének, a királyi tanács nagyratartásának s a legszebb emberi és királyi erények követésének megleghangú és meggyőződéses ajánlásából. Aki ezeket a mélybölcsességű igéket papírra rögzítette, illetve sugalmazta, az valóban lelke legmélyéből merített. És ebben rejlik az Intelmek páratlan történeti értéke: a bennük megrajzolt fenséges királyeszmény végelemzésben magának a szent királynak uralkodói egyéniségét tükrözteti elénk. Azért is olyan eleven, ízig-vérig keresztény és korábaillő.

És a ráfordított munka ezen a téren is megtermette gyümölcsét. A fiatal herceg a nélkül, hogy aszketikus gyakorlataiból csak egy hajszálnyit is engedett volna, szívesen és örömmel merült bele a rája váró nagy feladatok tanulmányozásába. Nem csoda tehát, hogy idővel a szentek tudománya mellett az államkormányzás elméletében is meglepő otthonosságra tett szert. Az utolsó években már gyakorlatilag is kivette részét az államügyek intézéséből. Egyes szórványos adatokból ugyanis arra következtethetünk, hogy az 1030. évi háborúban meghódított területek kormányzását ő vette át.

Így a szent királynak minden oka megvolt rá, hogy

a legjobb reménységgel tekintsen a jövő elé. Hiszen Imre hercegen olyan utódot remélhetett, aki nemcsak vallási, hanem politikai tekintetben is méltó folytatója lesz az ő századokra szánt nagy művének. Mindezeket a reményeket azonban halomra döntötte egy váratlan szerencsétlenség: az ifjú herceg huszonnégyéves korában egy vadkan vadászaton életét veszítette (1031). Hirteleniül jött halálával mélységes gyászba döntötte kesergő atyját és az egész magyarságot.

A legnagyobb baj a trónöröklés és vele az egész magyar jövő kérdésének összekuszálódása volt. Imre herceggel ugyanis nem csupán a jogszerű trónörökös, hanem egyúttal az egyetlen Árpádfi is elköltözött, akire nyugodt lélekkel rája lehetett volna bízni a keresztény állami és társadalmi rend továbbépítését. A többiek, akik még életben voltak, részben pogányságuk, részben fiatalságuk miatt komolyan szóba sem jöhettek. A régi örökösödési rend szerint még aránylag Vászolynak, Géza fejedelem unokaöccsének lehetett legtöbb kilátása a korona örökségére, ő azonban eleve kirekesztette magát az örökösödésből azzal, hogy makacsul kitartott a pogányság mellett, sőt fiait, Levente, Endre és Béla hercegeket sem engedte megkereszteltetni. Ezenfelül magánélete sem volt olyan, amilyennek lennie kellett volna. A krónikás szerint a király kénytelen volt őt „fiatalos kicsapongásai és balgaságai miatt” Nyitrán elzáratni.

De bármennyire rossz szemmel nézte Szent István unokatestvére makacs pogányságát és kicsapongó életmódját, nem akart végleg pálcát törni fölötte. Feltételesen, megfelelő biztosítékok mellett hajlandó volt elismerni örökösödési jogát. Egy súlyos betegségéből kifolyólag elhatározta, hogy véglegesen rendezzi az ügyet. Már azon a ponton volt, hogy Vászolyt kibocsátja

nyitrai börtönéből és annak rendje-módja szerint örökösévé fogadja, mikor egy szomorú esemény közbejötté váratlanul tragikus fordulatot adott a dolgok folyásának. Az történt ugyanis, hogy négy udvari főember, bizonyára Vászoly tudtával és érdekében, összeesküvést szőtt a beteg király élete ellen. Egyikük az est homályában be is orozkodott a király hálótermébe és már éppen leszúrni készült őt, mikor nagy izgalmában földre ejtette gyilkos törét.

A szendergő király felneszelt a szokatlan zajra és riadtan tudakolta annak okát. A megrémült gyilkos térdre borulva bevallotta gonosz tervét és kegyelemért esedezett. A kegyesszívű király megbocsátott neki, de előbb kitudakolta tőle cinkostársainak nevét. Így Vászoly bűne is napfényre került és a szerencsétlen herceg a kor barbár büntetésmódjának megfelelően szemevilágának és fülehallásának elvesztésével bűnhődött eltévelyedéséért. Ezzel egyidejűleg kiskorú fiainak idegenbe kellett futniuk.

Vászolynak és fiainak bukása még jobban összekuszálta a helyzetet s jóvátehetetlenül megnehezítette a trónöröklés kérdésének kielégítő rendezését. Árpád nemzetségéből a történetek után már csak Vászoly öcscsének, Szár Lászlónak kiskorú fia, Bonuszló jöhetett volna szóba, ő azonban még sokkal fiatalabb és a nagy feladatra sokkal felkészületlenebb volt, semhogy bárkinnek kedve lett volna trónraségítéséért vállalni a felelősséget. így más megoldás hiányában szükségképpen a leányági örökösödés gondolata került előtérbe.

Szent István mindjárt Vászoly tragédiája után unaöccsérc, nővére és Orseoló Ottó velencei dogé fiára, Orseoló Péterre gondolt, akit már régebben a királyi sereg parancsnokává nevezett ki. A választás annyiban szerencsésnek ígérkezett, amennyiben Péter buzgó

keresztény meggyőződése és tetteireje ellen senkinek sem lehetett kifogást emelnie. De viszont ellene szólt a hetyke és hamar felfortyanó ifjú idegen vére és idegen temperamentuma. Mivel azonban a szent király jobb megoldás hiányában szigorúan ragaszkodott unokaöccse jelöltségéhez, senki sem mert kifogást emelni ellene.

A trónöröklés rendezése a legjobb időben történt, mert a szent királyon mindjobban elhatalmasodott a betegség. Nem annyira a kor, mint inkább a tömérdek öröklés, küzdelem és az ország jövőjén való töprengés emésztette fel életerejét. 1038 nyarán annyira elsúlyosodott állapota, hogy a vég bármely pillanatban bekövetkezhetett. Augusztus 15-én, Nagyboldogasszony ünnepén még egyszer maga köré gyűjtötte főembereit, megható szavakban lelkükre kötötte a kereszténység zsenge palántájának gondos ápolását s végül országát népével együtt a Boldogságos Szűz édesanyai oltalmába ajánlotta, azután visszahanyatlott s visszaadta lelkét Teremtőjének.

Halálának híre gyászba borította az országot. A kobzosok lantján siralomra fordult az ének és Magyarország minden rendű és rangú lakosa egyaránt sűrű könnyhullatással és hangos zokogással siratta a szent királynak és az árvák kegyesszívű atyjának halálát. Temetése Székesfehérvárott ment végbe nagyságához illő gyásszal és benső meghatottsággal. Utána három esztendőre elnémult a zene és az énekszó, megszűnt a tánc s helyükbe mélységes gyász és siralom költözött. A nemzet apraja-nagyja mint tulajdon édesapját gyászolta a szent királyt.

A siralomra volt is elegendő ok. Mert Szent Istvánal elköltözött a béke és a nyugalom a magyar rónák tájairól. A harmonikus fejlődést gyilkos testvérharcok,

pusztító vallási és politikai villongások és külső támadások szakították meg. A székesfehérvári temetésre valóban viharos emberöltő következett, mely a pusztulás örvénye felé sodort mindent, amiért a szent király évtizedeken át fáradt és verítékezett. Már-már úgy látszott, hogy a hitében, erkölcsében és műveltségében keresztény Magyarország sorsa végleg meg van pecsételve.

De mégsem úgy történt. A komor fellegek csak azért gomolyogtak oly hosszú időn át a magyar jövő látóhatárán, hogy utána annál tisztábban ragyogjon fel a verőfény. A sok gyenge, részben bűnös uralkodó után végre ismét egy talpig férfi és hozzá szent lépett Magyarország trónjára. Szent László, a pogány Vaszoly unokája mélységes hittel és tündöklő erényekkel engesztelte ki tévelygő ősenek makacs pogányságát és erkölcsi lazaságát. Mintha csak Szent István tért volna vissza benne: ugyanolyan szigorúsággal és vaskövetkezetességgel dolgozott a keresztény vallási, állami és társadalmi rend megszilárdításán. Ha kellett, nem riadt vissza a bűnös tagok levágásától sem.

Hetedik esztendeje uralkodott már a jámbor fejedelem, mikor „eljött az ideje, hogy megtudja a világ, milyen kegyelemben részesítette a Gondviselés a magyar nemzetet Szent István király által.” VII. Gergely pápa ugyanis 1083-ban megparancsolta, hogy azok teste, akik Pannóniában a keresztény hit magvait elhintették s az országot szóval és tettel az Őrhöz térítették, oltárra emeltessék. Szent László nagy örömmel fogadta a Rómából jövő rendelkezést s a teendők megbeszélésére 1083 augusztusában maga köré gyűjtötte az ország püspökeit, főembereit és „egész Pannónia bölcseit.” A megbeszélés értelmében három napi általános böjtöt rendeltek el. A három nap elteltével az egész gyülekezet a

székesegyházba sietett, hogy szem- és fültanúja legyen az ott bekövetkezendő eseményeknek. Mert mindenki meg volt róla győződve, hogy Magyarország apostolának sírjánál csodákat fog látni.

Mily nagy volt azonban a megjelentek megdöbbenése, mikor a sírhoz érve a márványkoporsót fedő nagy kőlapot semmiféle emberi erővel nem tudták felemelni. Az izgalom csak akkor ült el valamennyire, mikor egy Charitas nevű szentéletű apáca megüzente a királynak, hogy Szent István testét mindaddig nem fogják felemelni tudni, míg a bukott Salamon vissza nem nyeri szabadságát. László király azonnal intézkedett vetélytársa szabadonbocsátásáról s egyúttal újabb háromnapos böjtöt rendelt el. A három nap augusztus 19-én este telt le. A nép zsúfolásig megtöltötte a templomot s éjtszakára is ott maradt. Csodára szomjas lélekkel leste, milyen rendkívüli jelekkel mutatja meg Isten hű szolgájának dicsőségét. Es a várt csodák áradata csakugyan megindult. Elsőnek egy inaszakadt ifjú gyógyult meg, aki 12 éve se kezét, se lábát nem tudta mozdítani. Most is úgy hozták oda szülei. És íme, alig hogy odaértek vele a sírhoz, az ifjú azonnal visszanyerte tagjainak használatát és teljes gyógyulása jeléül „nem henye futással” odafutott az oltárhoz.

Azután egy hétéves, születése óta béna fiúcska következett. Mivel járnai nem tudott, négykézláb csúszott oda a sírhoz. Szülei teljes bizalommal borultak a drága hamvakat rejtő koporsó elé és hegyeket megmozgató hittel esedeztek a szent király hathatós közbenjárásáért. És kérésük meghallgatásra talált: a gyermek egyszer csak azt érezte, hogy elhalt tagjaiban megindul az élet. Minden segítség nélkül talpra állott tehát, majd járnai kezdett és hangos szóval magasztalta az Urat. Szent Lászlót annyira meghatotta a nyilvánvaló csoda, hogy

örömében sírva fakadt, hirtelen ölébe kapta a meggyógyult gyermeket, odavitte az oltárhoz és a néppel együtt forró hálát adott a vett kegyelemért.

Az első csodákat még sok más követte. A legendairó egyenesen ama napok megújulásáról ír, melyeket Kér. Szent János követeknek adott válaszában így jellemzett az Üdvözítő: „A vakok látnak, a sánták járnak, a siketek hallanak, a bélpoklosok megtisztulnak, a bénák visszanyerik tagjaikat s az inaszakadtak meggyógyulnak.” A nép nem tudott betelni a sok csodajellel; egész éjjel ott virrasztott a templomban és minden újabb gyógyulást riadó örömköltéssel köszöntött.

Ilyen előzmények után virradt fel augusztus 20., a drága ereklyék felemelésének napja. A király fényes kíséretével újból a templomba jött. A szertartás gyászmisével kezdődött. Azután a sírhoz mentek s könnyű szerrel felemelték a fedő követ. A koporsót olajjal elegyített vízre emlékeztető jóillatú folyadékkal telve találták; a folyadékban, mint valami olvasztott balzsamban úszkáltak a drága tetemek. Gondosan összeszedgették őket s a legfinomabb gyolcsba takarva a Boldogságos Szűz oltárára vitték. Itt újból megindult a betegek özönlése és a csodás gyógyulások végeláthatatlan sora. Egész Magyarország a csodák lázában égett. Akárhány beteg az új szent közbenjárására már útközben meggyógyult s a legendairó Hartvik szerint még évtizedek múlva is nagy köhalmazok hirdették országzerte az ilyen csodálatos gyógyulások helyét.

A koporsó felbontásakor a széthullott csontok között hiába keresték a szent király drágamíví gyűrűjét. Pedig újra meg újra átkutatták a koporsót. Akkor nem tudták mire vélni a dolgot. A rejtély csak három évvel a szenttéavatás után oldódott meg. Ekkor ugyanis megjelent a király előtt a bihari berettyói kolostor apátja,

Mercurius, aki a szenttéavatás idején még a székesfehérvári káptalan örkanonokja volt s előadta, hogy a szertartás ideje alatt egy hófehér ruhába öltözött ifjú járult hozzá és egy gyolcsba takart tárgyat adott át neki megőrzés céljából. Mikor a templom egyik félre-eső zugában felbontotta a csomagot, nagy csodálkozására és egyben rémületére a szent király teljes épségben megmaradt jobbkezét és a keresett drágamivű gyűrűt találta benne. Mivel az előzmények után nem mert mindjárt szólni a királynak, a megbecsülhetetlen ereklyét magával vitte bihari kolostorába s mindezeideig ott rejtegette. Most azonban fensőbb meghagyásból kötelességének érezte, hogy a nyilvánosság előtt is felfedje a nagy titkot.

Szent László nagyon megörült a felfedezésnek. Főembereivel azonnal Biharba sietett s miután birtokába vette a drága ereklyét, őrzésére ott helyben új kolostort építtetett, mely szentjobbi vagy szentjogi apátság néven századokon át fennállott, sőt nevében még ma is él.

Ereklyéinek oltárra emelésével első szent királyunk elérte a legnagyobb kitüntetést, mely halandó embernek ezen a földön osztályrészülni juthat: az egyház hivatalosan is követendő példaként állította őt hívei elé. Ünnepe az 1092. évi szabolcsi zsinat szenttéavatása napjára vagyis aug. 20-ra rögzítette. Szent László nagyobb nyomaték okáért vigiliát rendelt az ünnep elé s a zsinat jóváhagyta ezt.

A későbbi nemzedékek azonban már nem érték be a nagy király emlékének egyszeri megünneplésével s ezért aug. 20-hoz idővel más ünnepeket is csatoltak. A Pray-kódexben található misekönyv már nem kevesebb, mint négy Szent István-ünnepet sorol fel; ezek: aug. 15. (Missa de transitu S. Stephani Regis), aug. 19. (Missa de pervigileo S. Stephani Regis), aug. 20. (Missa de

translatione S. Stephani Regis) cs okt. 11. (Missa de inventione corporis S. Stephani Regis). Pedig ebben a felsorolásban még nincs benne a szentjobb megtalálásának ünnepe (Inventio Dextrae S. Stephani Regis), melyet később szintén megültek.

VII. Szent István alakja a századok [olyasában.

A székesfehérvári temetéssel első szent királyunknak csupán földi pályafutása zárult le s nem egyúttal története. Sőt történetének hasonlíthatatlanul gazdagabb és színesebb fejezete csak a temetéssel indult meg. Ennek a fejezetnek eseményei azonban már nem térben és időben, hanem sokkal éteribb világban, a lelkek birodalmában játszódnak le s ezért sokkal bajosabban is nyomozhatók ki és jelentőségük szerint sokkal nehezebben mérhetők le, mint földi életének oklevelekre, törvényekre, krónikás feljegyzésekre s más többé-kevésbbé kézzel fogható kútfőkre támaszkodó adatai.

Bizonyos, hogy Szent István már életében mély benyomást gyakorolt alattvalóira és kortársaira. Igazi nagysága azonban csak később, a történeti távlatok megfelelő kitágulásával bontakozott ki. Hiszen a kortársak még sokkal közelebb állottak hozzá és sokkal inkább érezték emberi igézetének varázsát, semhogy nagyságának időálló elemeit érdemük szerint meg tudták volna ítélni. Idő kellett hozzá, hogy alakja a földi lét korlátaiból kibontakozva eszménnyé s egyben eszmévé finomuljon. Ehhez első lépés a legendaképződés megindulása volt.

Szent Istvánnal kapcsolatban a XI. és XII. század mesgyéjéről három közel egykorú latin legenda maradt reánk: a kis és nagy legenda s a kettő alapulvételével készült Hartvik-legenda. A három közül kétségkívül a

nagy legenda a legrégebb; még a szenttéavatás előtt s talán annak lelki előkészítése céljából írta egy magyarországi bencés szerzetes. De a másik kettőnek keletkezési idejét is rövid, legfeljebb egy emberöltőnyi köz választja el a nagy eseménytől. Mind a három olyan időben keletkezett tehát, mikor a szent király történeti egyénisége megrögzítésének feltételei még adva voltak. Hiszen akkor, a XI. század végén még bizonyára elevenen élt tetteinek és alkotásainak emléke.

Csak az volt a baj, hogy a legendák szerzői nem történelmet, hanem kifejezetten legendát akartak írni. Ezért a helyett, hogy szorgalmasan hozzáálltak volna az anyaggyűjtéshez és a jellemző adatok százainak felsorolásával igyekeztek volna rávilágítani hősük egyéniségére és jellemére, egyszerűen típust rajzoltak benne; a történeti Szent István helyett a keresztény fejedelem eszményképét állították olvasóik elé. Mint a középkori fejedelmi szentek életírói általában, ők is a szentágostoni világszemlélet kegyes, igazságos és békeszerető fejedelmét (rex pius, iustus, pacificus) tartották szem előtt és ahhoz arányították az elbeszélt eseményeket. Ennek az egyoldalú, típusrajzoló eljárásnak az a következménye, hogy előadásukból olyan kép bontakozik ki, melyet némi változtatással minden buzgóbb középkori fejedelemre lehet alkalmazni. A hitéért élni-halni kész, éjjel-nappal imádkozó, szegényeket gyámolító, alamiznaosztó, egyházalapító és szigorúan igazságos fejedelem mellett, kinek alakját a csodák dicsfénye ragyogja be, jóformán semmit sem hallunk az országépítő és nemzet-szervező király tetteiről.

A legendák tehát Szent István hatalmas és gazdag egyéniségéből túlnyomóan csak a szentet, az apostolt és az egyházszerzőt hangsúlyozták ki és vitték be a köztudatba; legalább az irodalmi köztudatba. Mert a

három legenda, de különösen Hartviké, olyan lenyűgöző hatással volt a későbbi írókra, hogy csak kevesen tudták kivonni magukat alóla. Ezért érthető, hogy krónikáink, prédikációink, sőt himnuszaink nagyjából ugyanazt a Szent István-képet tükröztetik vissza, melyet elsőnek Hartvik és társai rajzoltak meg.

A legendák és a hatásuk alatt álló későbbi irodalmi kompilációk túlnyomóan egyházas beállításánál sok tekintetben reálisabb és életszerűbb felfogást tükröztek vissza a külföldi krónikák Szent István-képe. Tudnunk kell ugyanis, hogy a külföldi, főleg német és lengyel krónikások feltűnően sokat foglalkoznak szent királyunk viselt dolgaival; talán többet, mint bármely más egykorú uralkodóval. És különös, hogy valamennyien a legnagyobb tisztelet és elismerés hangján szólnak róla. Sehol egyetlen elítélő vagy rosszaló megjegyzést nem találunk náluk; még ott sem, ahol az egyébként helyén való volna.

Bármily változatosak és sokszínűek azonban az idegen krónikákban elszórtan található megjegyzések, ahhoz még sem elegendők, hogy egységes és életszerű képet formáljunk belőlük. Már csak odavetett és esetleges voltak miatt sem lehet erről szó. Annak megállapítására azonban több mint elegendők, hogy szent királyunk hatalmas egyénisége még a távolálló szemlélőkre is mély és tartós benyomást gyakorolt.

Mint látjuk, végelemzésben sem a legendák, sem az idegen krónikák odavetett megjegyzései nem voltak alkalmasak arra, hogy a valóságnak csak valamennyire megfelelő kép kialakulását tegyék lehetővé a szent királyról; az előbbieket egyoldalúságuk, az utóbbiak pedig töredékes és mozaikszerű jellegük miatt. Az igazi Szent István-kép nem is bennük és nyomukban, hanem az egymást felváltó magyar nemzedékek tudatában ala-

kult ki és szilárdult meg. És e képet az idők múlása nemcsak hogy nem fakította el, hanem ellenkezőleg egyre elevenebbre és változatosabbra színezte. A dolog könnyen érthető: minél nagyobb távolságba kerültek és minél több tapasztalati anyag fölött rendelkeztek az egymást követő emberöltők, szükségképpen annál nagyobbak és monumentálisabbnak látták a szent király alakját és művét.

Ha közelebbről szemügyre vesszük ezt a nagyszabású Szent István-képet, elsőnek ezen is az apostol és a szent vonásai fognak meg bennünket. És ez természetes. Hiszen a térítés, a magyarság lelkének kereszténnyé gyúrása s egész jelenének és jövőjének gyökeres átértékelése messze kiemelkedőleg legnagyobb tette volt Szent Istvánnak. Ehhez jelentőség dolgában legfeljebb példaadása volt fogható: az, hogy nemcsak hirdette, hanem egyúttal átélte, átélkesítette az evangéliumi tanokat és ezzel kézzelfogható példát adott minden idők magyarjának az élet keresztény szellemű berendezésére s a heroizmusig, a szentségig emelkedő megszentelésére. Nem csoda tehát, hogy a középkor hívó népe első sorban az apostolt és a szentet megillető tisztelettel tekintett fel a szent király megdicsőült alakjára. Ez a tisztelet szól hozzánk az első magyar nyelvű Szent István-himnuszából is:

Idvezlégy, bódog szent István királ!

Te népednek nemes reménsége!

Idvezlégy, mi megtérésönknek bízón doktora,

Es apostola!

Idvezlégy minden szentségnek és igazságnak fényes tiköre!

Temiattad hittünk Krisztus Jézusban,

Temiattad idvözölünk, és Krisztusban kérünk:

Imádj az te népedért,

Imádj egyházi szolgálókért és,

Hogy egy ellenség se légyen

Ragadozó az te néped között. Ámen.

Ennyiben tehát a köztudatban kialakult Szent István-kép jóformán semmiben sem különbözött a legendák Szent Istvánjának alakjától. Az alapvető eltérés ott kezdődött, hogy a köztudat eleitől fogva számon tartotta és érdeme szerint méltányolta a nagy király országépítő és nemzetnevelő munkáját is. Később, a történeti távlat tágulásával még fokozottabb mértékben tette ezt. Lassankint kialakult és hova-tovább általános közvéleménnyé érett az a felfogás, hogy állami, társadalmi, gazdasági és kulturális életünk minden valamire való elindulása közvetve vagy közvetlenül Szent István nagy művére nyúlik vissza. Ennek megfelelően a szent király kora úgy kezdett élni a köztudatban, mint az áhított aranykor s műve a befejezett tökéletesség fényében ragyogott.

Innét érthető, hogy a XIII. század nagy társadalmi forrongásában a felfelé törtető néprétegek mind Szent István nevével fémjelezték törekvéseiket s célul az ő idejében állítólag élvezett jogaik és szabadságaik visszavívását hangoztatták. De ugyanez volt a helyzet alkotmányos téren is: az aranybullától kezdve minden közjogi megmozdulás a Szent Istvántól adott szabadság nevében igyekezett korlátot emelni a királyi önkény vagy egyes társadalmi osztályok önzése elé. Idővel oda érett a helyzet, hogy minden reform, mely valamilyen formában az ország vagy a nemzet javát célozta, egy-

értelmű lett a szent király korabeli állapotok visszakívánásával, illetve visszakozásuk akarásával. A tömérdék oklevélhamisításnak is részben ez a magyarázata; az oklevélhamisítókat igen gyakran nem anyagi érdek, hanem az a törekvés vezette, hogy a szent király nevéhez való hozzákapcsolással növeljék az illető alapítás vagy adomány jelentőségét és tekintélyét.

Ilyen felfogás mellett természetes, hogy Szent István alakja nemzedékről-nemzedékre nagyobbra nőtt. Alkotásainak megbecsülése és szellemének ápolása egyértelmű lett a nemzet boldogulásával s viszont a hagyományaitól való eltérés egyet jelentett a hanyatlás útjára való jutással. Ezzel együtt járt, hogy a szent neve és emléke valósággal beleívódott a nemzet életébe. Tiszteletére tucatszámra épültek templomok, emelkedtek oltárok és szobrok, készültek képek, keltek életre emberbaráti és jótékonyági intézmények és székesfehérvári sírja egyik legáhíottabb célja lett a magyar zarándokoknak. Ami az olaszoknak Róma, a spanyoloknak Compostella, a lengyelnek Gnesen, az lett a magyarnak Székesfehérvár.

Túlzás nélkül mondhatjuk tehát, hogy a középkori magyarság lelkében eleven valóságként élt Szent István emléke és szelleme. Emlékét még Szent László varázsos egyénisége sem tudta elhalványítani vagy éppen háttérbe szorítani. Alakja úgy ragyogott a hívő magyarság előtt, mint fényes csillag, melynek járásához kell igazítania köz- és magánéletét egyaránt.

A hitújítással bekövetkezett lélekhasadás természetesen ezen a téren is gyökeres változást idézett elő. Középkori virágzó hitéletünk és liturgiánk jórészt pusztulásra jutott és feledésbe merült. A nemzet életében új problémalátások és eligazodási lehetőségek vetődtek fel, melyek szükségképpen elterelték figyelmét a régiek-

ről. Nem csoda, hogy az imént még oly dúshajtású Szent István-kultusz is erősen megsínylette a változást, A nemzet egyetemének kultuszából úgyszólván máról-holnapra kisebbségének áhítatává soványodott. Ami előbb még a nemzeti egység egyik legerősebb összetartó kapcsa volt, az most egyszerre szétválasztó okká minősült át.

De amint a nemzet lelki egységének elenyészése és az ország területének megfogyatkozása a szent király kultuszának elvékonyodását vonta maga után, azonképpen az egység helyreállása annak újabb fellendülését idézte elő. Ebben mindenesetre része volt a XVIII. század elmélyülő történetírásának is; de a főszerepet mégis a kor barokk szelleme játszotta benne egyrészt történeti köztudatot formáló hatásával, másrészt gazdagon fejlett liturgikus életével és hőskultuszával.

Amilyen nagy érdeme volt azonban a barokkszellemnek, hogy a szent király kultuszát ismét eleven valósággá tette, annyira túllőtt a célon, mikor gránitalakját puha viasszá lágyította. Az a nagyszakállú jámbor atya, akinek variációival annyiszor találkozunk a kor festményein és szobrain, ekkor került be a köztudatba és a művészetbe. Mintha nem a XI. század keménykötésű és vasakarató uralkodójáról, hanem a XVIII. század valamelyik szentimentális hősről lett volna szó.

De nem kevésbé túllőtt a célon a XIX. század liberális történetírása is, mikor a kor ízlésének megfelelően egyoldalúan csak a politikust hangsúlyozta ki a szent király egyéniségében s a szentet lehetőleg el-sikkasztotta belőle. Szűk, csak a magyar horizonra beállított látókörével, túlzott kriticizmusával és szkepticizmusával szintén nem tett jó szolgálatot az ügynek, mert egyfelől kiszakította Szent Istvánt korából, másfelől kételkedést támasztott olyan kérdésekben is, me-

lyekben ez indokolatlan volt. Ha a barokk elnéző kritikájával és a szent kelleténél erősebb kiemelésével vétett, a liberális történetírás éppen az ellenkező végletbe esett.

Mindezeket a hibákat napjaink szintetikus történetírása van hivatva kiküszöbölni. Neki kell az adatok újból való átvizsgálásával és az egyetemes történeti összefüggések tudatos felderítésével megfelelő megvilágításba helyezni első szent királyunk világtörténeti mértékkel mérve is nagyszabású alakját és századokra szánt alkotását. Ez az átértékelő munka részben már megtörtént (Hóman), részben folyamatban van (Szent István-Emlékkönyv).

IRODALOM:

Glockler Imre: Szent István király a magyar irodalomban. Pécs, 1936. — Hóman Bálint-Szekfű Gyula: Magyar történet. I. Budapest, 1935. — Hóman Bálint: Magyar középkor. Budapest, 1938. — Karácsonyi János: Szent István király élete. Budapest, 1904. — Mihályi Ernő: Szent István király és műve. I—II. Budapest, 1938. — Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I. Budapest, 1899. — Szent István-Emlékkönyv. I. Budapest, 1938.